

**T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMİL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI**

EBÜ'L-MUÎN en-NESEFÎ'DE İMAN KAVRAMI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Eziz AKAYEV

**Danışman:
Prof. Dr. Mustafa SİNANOĞLU**

**İSTANBUL
2022**

**T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI**

EBÜ'L-MUÎN en-NESEFÎ'DE İMAN KAVRAMI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Eziz AKAYEV

**Danışman:
Prof. Dr. Mustafa SİNANOĞLU**

**İSTANBUL
2022**

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Kelâm Bilim Dalı'nda 020119YL25 numaralı Eziz Akayev'in hazırladığı “*Ebü'l-Muîn en-Neseî de İman Kavramı*” konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunma sınavı 03/08/2022 çarşamba günü (11:³⁰-12:³⁰) saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Mustafa SİNANOĞLU
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Arif AYTEKİN
Düzce Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Eziz AKAYEV

03.08.2022

ÖZ

Bu çalışmada, meşhur Mâtürîdî kelâmcısı Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin iman kavramı ile ilgili etimolojik ve teolojik yaklaşımları incelenmiş ve onun tarafından geliştirilen iman nazariyesinin neredeyse hiçbir kelamcının eserinde göremeyeceğimiz kadar çok şümüllü, sistematik ve özgün olduğu ortaya konulmuştur. Bu amacın gerçekleşmesi adına araştırmanın birinci bölümünde, iman sözcüğü ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkilendirilen bazı kavramların tahlili yapılmıştır. İkinci bölümde ise İslâm kelâm ekollerinin iman tanımlarında vurgu yaptıkları noktalara değinilmiştir. Üçüncü bölümde Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin, iman ile ilgili görüşlerini temellendirirken kullandığı naklî ve akîl deliller irdelenerek, müellifin problemi formüle ediş tarzı tespit edilmiştir. Sonuç bölümünde ise Nesefî'nin iman anlayışı çerçevesinde ileri sürülebilecek kanaat ve görüşler sıralanmış ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Mâtürîdî, İman, İnanç.

ABSTRACT

In this study, the etymological and theological approaches of the famous Māturīdīte school theologian Abu'l-Mu'in an-Nasafi about the term īmān (faith) were examined and it was found that the theory of īmān developed by him was so comprehensive, systematic and original that I could not encounter in the works of almost any theologian. In order to realize this aim, in the first part of the research, some terms that are directly or indirectly associated with the word "īmān" are analyzed. In the second part, the points emphasized by Islamic kālām schools in their definitions of "īmān" are mentioned. In the third chapter, the narrative and rational proofs used by Abu'l-Mu'in an-Nasafi while basing his "īmān" theory were examined and the way the author formulated the problem was determined. In the conclusion part, the opinions and views that can be put forward within the framework of Neseifi's understanding of "īmān" are listed and assessed.

Keywords: Abu'l-Mu'in an-Nasafi, Maturidi, Īmān, Faith, Belief.

ÖN SÖZ

İman, İslâm tarihinin ilk yıllarından itibaren, üzerinde yapılan farklı yorumlar nedeniyle toplumda iç huzursuzlukların çıkmasına sebep olan bir kavramdır. İslâm aleminde fırkaların oluşmasının sebebini de bir bakıma, bu kelimeye bağlayabiliriz. Çünkü bu kelimenin anlam sınırları belirlendikten sonra, bu sınırların dışında kalanların hepsi tekfir edilmeye layık görülmüştür. Meselâ, tarihte Haricîler bunun en somut örneğidir. Onlar amellerin (taat) hepsini imandan saydıkları için, küçük-büyük herhangi bir günahı işleyen mümini kâfir ilan etmişlerdir. Başka bir ifade ile, onlara göre isyankâr mümin mümin olma vasfını kaybederek, direk “kâfir” olmaktadır ve ona hayat hakkı tanınmamaktadır. Ayrıca işin garip tarafı, bu fırkaların hepsi kendi görüşlerini neredeyse aynı ayet ve hadislere dayandırmaktadırlar. Bu sebeptendir ki, iman ve küfrün sınırlarını belirlemek, iman ne olup ne olmadığını tespit etmek, müslümanlar için önemli bir mesele haline dönüşmüştür. Böyle bir hayatî ihtiyaçtan dolayı kelamcılar bu problemi teorik sahada tüm ayrıntılarıyla ele almak zorunda kalmışlardır. Bizim kanaatimizce, Ebü'l-Muîn en-Nesefî bunu fazlasıyla başarmış bir kelâmcıdır. O, üstâdı Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'den tevârüsle aldığı “iman kalp ile tasdiktir” tezini, nakle dayalı rasyonalist bir üslup ile geliştirmiş ve daha entellektüel bir boyut kazandırmıştır. Bu bağlamda, Nesefî'nin iman ile ilgili görüşleri ehl-i sünnet inancının özünü yansıttığı için, günümüzde de kaydedeğer olma özelliğini korumaktadır. Nesefî'de, öyle veya böyle bir şekilde iman sahasını daraltmaya çalışanları ikna edecek ve onları doğru yolu gösterecek bilgiler çoktur. Bu bilgilerin zamanımızda da gün yüzüne çıkartılarak, gerek görülürse üzerine bazı açıklamalar eklenerek topluma ulaştırılmasında fayda mülahaza edilmektedir.

Bu tezin hazırlanma sürecinde maddi-manevî desteklerini benden esirgemeyen tez danışman hocam Prof. Dr. Mustafa SİNANOĞLU'na ve tezimi başından sonuna kadar okuyup, onda gerek gramer gerek anlam hataları olsun her türlü eksiklikleri gidermede katkı sağlayan muhterem hocam Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ'ye teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca tez jürimde olup, görüş ve önerileriyle tezin daha iyi hale gelmesinde büyük katkı sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Arif AYTEKİN'e de teşekkürü bir borç addederim

Eziz AKAYEV
İstanbul 2022

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
BEYAN	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
II. Araştırmanın Amacı	2
III. Araştırmanın Yöntemi.....	2
IV. Araştırmanın Kaynakları.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM	4
KAVRAMSAL ÇERÇEVE	4
1.1. İmanın Lügat ve Terim Anlamları	4
1.1.1. İmanın Lügat Anlamı	4
1.1.2. İmanın Terim Anlamı	6
1.2. Diğer Dinlerde ve Dillerde İman Kavramı.....	8
1.3. Din Psikolojisinde İman	9
1.4. İman İle İlişkili Terimler	11
1.4.1. Tasdik	11
1.4.2. İkrar	14
1.4.3. Amel	15
1.4.4. Mârifet	16
1.4.5. Taklid.....	18
1.4.6. İslâm	19
1.4.7. Küfür	20
İKİNCİ BÖLÜM	23
İSLÂMÎ KAYNAKLARDA İMAN	23
2.1. Kur'ân'da İman	23
2.2. Hadis Kaynaklarında İman.....	26
2.3. Kelâmî Mezheplerde İman	28
2.3.1. Selefiyye'de İman.....	29
2.3.1.1. İbn Teymiyye'de İman	30
2.3.1.2. İbn Kayyim el-Cevziyye'de İman	32
2.3.2. Zâhirî Mezhebinde İman	34
2.3.2.1. İbn Hazm'da İman	34
2.3.3. Mâtürîdî Kelâmında İman	36
2.3.3.1. İmanı tasdik ve ikrar olarak tanımlayanlar	36
2.3.3.2. İmanı sadece tasdik olarak tanımlayanlar.....	39
2.3.4. Eş'arî Kelâmında İman.....	43

2.3.5. Mu‘tezile’de İman	45
2.3.5.1. Kâdî Abdülcebbar’da İman	45
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	50
EBÜ’L-MUÎN EN-NESEFÎ’DE İMAN KAVRAMI	50
3.1. İmanın Tanımı ve Mahiyeti.....	50
3.2. Büyük Günah ve İman.....	62
3.3. Bilgi ve İman Münasebeti	68
3.4. İmanın artması ve eksilmesi.....	68
3.5. İmanda İstisna	71
3.6. Mukallidin İmanı.....	73
3.7. İman ve İslâm.....	77
3.8. İmanın Yaratılmış Olup Olmaması	82
SONUÇ	84
KAYNAKLAR	88
ÖZGEÇMİŞ	95

KISALTMALAR

AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bkz./bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
h.	: Hicri
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Yayınları
ö.	: Ölüğ tarihi
s.	: Sayfa
thk.	: Tahkik

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Bu çalışma, 438-508/1047-1115 yıllar arasında Mâverâünnehir bölgesinde yaşamış Mâtürîd-Hanefî alimlerinden Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin iman kavramı ile ilgili yorumlarının incelenmesine dairdir. Nesefî, imanın tanımı konusunda Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin çizgisini korumakla birlikte, üstadına nazaran daha berrak bir dil ve sayıca çok aklî/naklî deliller ile iman teorisinin temellendirmesini yapmaktadır. Bu sebeptendir ki iman ile ilgili kelâmî problemlerin çözümü konusunda Nesefî, önemli bir yer tutmaktadır.

İman, sadece tarihte değil günümüzde de gerek dinsel gerek dilsel açıdan yanlış anlamalara ve tahriflere maruz kalan bir kavramdır. Bu kelime genellikle din ile eş anlamlı görüldüğü için, mahiyeti itibariyle daha çok ameller ile irtibatlandırmağa müsait bir yapıya sahiptir. Böyle bir yorumun problemleri olduğuna, İslâm coğrafyasındaki firkalaşmalardan kaynaklanan sorunlar şahittir. İman, her bir müslümanın kişisel hayatında merkezî bir kavram olduğu için, doğru yorumlanması hayati önem arzeder. Bu sebepten dolayı, Ehl-i sünnet kelâmının asıl kurucusu olduğu iddia edilen Ebu Mansûr el-Mâtürîdî'nin hem tefsir hem kelâm konularında en güçlü takipçisi olan Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin iman ile ilgili görüşleri gerçekten kaydedeğidir. Onun görüşleri bize iman ne olduğu ne olmadığı, iman ile İslâm'ın ne anlama geldiği, iman artması veya eksilmesinin ne demek olduğu gibi sorunları çözmede ışık tutmaktadır. Böyle bir amacı gerçekleştirmeye yardım edeceğini düşündüğümüz için birinci bölümde, iman kavramı ile ilişkili kelimelerin sözlük ve teknik anlamları derinlemesine irdelenmiştir. Meseleye böyle yaklaşılmasını, çalışmamızın diğer tezlerden ayıran özelliği olarak görüyoruz. İkinci bölümde ise, kelâmî mezheplerin iman ile ilgili görüşleri ana hatlarıyla zikredilmiştir. Son bölümde ise, Nesefî'nin iman teorisini temellendirirken kullandığı aklî ve naklî delilleri detaylı bir şekilde incelenmiştir.

II. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, Ebü'l-Muîn en-Neseîî'nin iman kavramının etimolojik manasından hareketle inşa ettiği iman nazariyesinin, aklî ve naklî deliller bakımından üstadından çok daha zengin olduğunu ve bunların tahlilinden çıkan sonuçların günümüz müslümanları için de anlamlı olduğunu ortaya koyabilmektir. Dolayısıyla, Neseîî'nin kelâmi görüşleri ile yapılan daha önceki araştırmalarda bu noktaya yeterli vurgunun yapılmadığını düşünmekteyiz. Ayrıca tezde, iman merkezli problemlere doğru çözümlerin ortaya konulması için, ayet ve hadislerin özellikle kelâmcı bakış açısıyla değerlendirilmesinin önemini vurgulamaya çalıştık. Biz bunu Neseîî'de, bütün ayrıntılarıyla görebiliyoruz. O, bazı fırkaların ayet ve hadislerin yorumu konusunda çıkmaza saplandığı yerlerde, kelâmcı bakış açısı ile sağlıklı fikir yolculuğunu devam ettirmiş ve ehl-i sünnet akaidinin temel karakteristiğini taşıyan özgün görüşler geliştirmiştir.

III. Araştırmanın Yöntemi

Bu tez esasında bir literatür taramasına ve incelenmesine dayanmaktadır. Bu sebeple ilk önce konuyla ilgili hangi kelâm ekollerinin görüşlerine yer verileceği tespit edilmiştir. Daha sonra, bu ekollerin en tanınmış kelâmcılarının eserleri tek tek incelenmiş ve onların görüşleri ana hatlarıyla aktarılmaya çalışılmıştır. Tekrardan kaçınmak için, kendi mensubu olduğu ekolün görüşüne değerli katkıları bulunan müelliflere odaklanılmıştır. Tezin esas konusunu teşkil eden müellifin görüşlerini ise, çok daha ayrıntılı bir şekilde aktarmaya çalıştık.

IV. Araştırmanın Kaynakları

Tezin birinci bölümünde, kelimelerin etimolojik tahlilleri için Cürçânî'nin *et-Ta'rifât*'ından, Râğıb el-İsfehânî'nin *el-Müfredât*'ından, İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab*'ından, Ezherî'nin *Tehzîbü'l-lüğa*'sından, Mütercim Asım Efendi'nin *el-Okyânüsü'l-Basit fî Tercemeti Kâmûsi'l-Muhît*'inden ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopesi*'nden faydalanmıştır.

İkinci bölümde, kelâm ekollerinin iman görüşlerini incelemek için Selefîyye'den İbn Teymiyye'nin *Mecmûu Fetâvâ*'sına; İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *İğâsetü'l-lehfan* ve *Fevâ'id*'ine; Zâhîrîler'den İbn Hazm'ın *el-Fasl* ve *İlmu'l-Kelâm*'ına; Ebu Hanîfe'nin *el-Vasiyye*, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, *el-Âlim* ve *l-Müteallim* ve *el-Fıkhü'l-Ekber*'ine;

Mâtürîdîlerden İmam Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-tevhîd*'ine; Hakîm es-Semerkindî'nin *es-Sevâdü'l-A'zam*'ına; Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin *Usûlü'd-din*'ine; Nûreddin es-Sâbunî'nin *el-Bidâye* ve *el-Kifâye*'sine; Eş'ariyye'den Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin *Lümâ* ve *İbâne*'sine; İbn Fûrek'in *Mücerred*'ine; Şehristânî'nin *Milel*'ine; Cüveynî'nin *el-İrşâd*'ına; Gazzâlî'nin *İhyâ* ve *İlcamu'l-avam*'ına; Fahreddin er-Râzî'nin *Me'âlimü Usûli'd-Din* ve *el-Muhassal*'ına müracat edilmiştir.

Son bölümde ise, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin, kelâma dair en hacimli eseri olan *Tebsiratü'l-Edille*'den, *Tebsiratü'l-Edille'nin* özeti mahiyetindeki *Kitâbü't-Temhîd li-Kavâidi't-Tevhîd*'den ve müellifin gençlik dönemine ait eseri olan *Bahrü'l-keâm*'dan faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kelâm ilminde üzerinde en çok durulan meselelerden biri olan “iman” konusuna¹ klasik kelâm müelliflerinin ve bilhassa Ebü'l-Mu'in en-Neseî'nin yaklaşımlarını etraflıca ele almadan önce, bu kavramın lûğavi ve ıstılâhî anlamlarını ortaya koymaya çalışacağız. Bunun yanında iman kavramının diğer dinlerdeki ve psikolojideki tanımlarına kısaca temas etmekle birlikte, “iman” sözcüğü ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili olan bazı kavramlara açıklık getirilmesini de gerekli buluyoruz.

1.1. İmanın Lügat ve Terim Anlamları

1.1.1. İmanın Lügat Anlamı

“Güvenmek, kendini güvende hissetmek” anlamında *emn* (أمن) kökünün if'âl babından türemiş (إيماناً – يؤمن – آمن) mastar olan *iman*, sözlükte bir kişinin getirmiş olduğu habere inanmak, onu doğrulamak, tasdik etmek demektir.² *İman*, Türkçede *inanmak* fiili ile ifade edilir³, Arapçada ise *tasdik* kelimesiyle irtibatlandırılır. *Tasdik* kelimesinin zıddı *tekzîb* (yalanlamak), *iman* kelimesinin zıddı ise *küfrdür*⁴.

¹ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, DİA, XXII, s. 213.

² Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1414), XIII, s. 21; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga* (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2001), XV, s.369; Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseîyye*, Thk. Ali Kemal (Beyrut: Daru İhyai't-Türsai'l-Arabiyye, 2014), s. 113; Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Makâsıdu'l-Kelâm fî 'Akâidi'l-İslâm*, Çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), s.708.

³ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânusu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît – 6 Cilt* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), VI, s. 5277; Sırrı Paşa, *Nakdü'l-keîâm fî akâidi'l-İslâm*, (İstanbul: Mekteb-i Sanayî Matbaası, 1310) s.261.

⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XIII, s. 21.

Aslında *emn* kelimesi if'âl kalıbında geldiği zaman اِنْمَانٌ şeklinde olması gerekirken, kesreli hemzeden sonra harekesiz bir hemze geldiği için, hemze “yâ”ya dönüşmüş ve اِيْمَانٌ şeklini almıştır. Öte yandan Arapçada if'âl vezninin hemzesi bir fiili geçişli yapmak ve oluş bildirmek (sayrûret) için kullanılır. Râgıb el-İsfahânî, اَمْنٌ fiilinin sadece iki anlamda kullanıldığını belirtmiştir: “Birincisi, kendi kendine muteaddîdir (geçişli). Bu anlamda اَمْنْتُهُ, ona güven verdim demektir. Bundan dolayı Allah’a, mü'min denilmiştir. İkincisi, muteaddî değildir (geçişsizdir); bu anlamda اَمْنٌ, güven sahibi oldu demektir.”⁵ Buradan da anlaşılacağı üzere, اَمْنٌ fiilinin hemzesi “geçişlilik” için kullanıldığında, tasdik eden kişi, başkasını (veya bir görüşü) yalanlamayacağına dair garanti vermiş olur. “Oluş” bildirmek için kullanıldığında ise, tasdik eden kişinin bizzat kendisi yalanlanmış olmaktan emin olur.⁶

اَمْنٌ fiili geçişli olarak belli başlı iki harf-i cer ile kullanılmaktadır. Bu şekilde kullanıldığında اَمْنٌ fiiline tasdik ve kabul etmek manası verilir.⁷ Örneğin, Hz. Yusuf'un kardeşleri, kendileri yarış yaparken Yusuf'u kurdun yediğini babalarına söylediklerinde şu cümleyi sarf ettiler: “Her ne kadar doğru söylesek de sen bize *inanmazsın*”⁸. Bu ayette “lâm” (ل) harf-i cer ile kullanılan اَمْنٌ kelimesi “*musaddik*” (tasdik edici, doğrulayıcı) anlamına gelmektedir.⁹ Râgıb el-İsfahânî, bu ayeti delil getirerek imanın tasdik olduğunu belirtirken imanın, “güven ile birlikte tasdik” olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰ *Tasdik* anlamı, اَمْنٌ fiilinin “bâ” (ب) ile kullanımında da söz konusudur. “Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, mü'minler de”¹¹ ayetinde ve diğer bir çok ayette¹², bâ” (ب) harf-i cer ile geçişli yapılan *iman* lafzı, “tasdik etmek, inanmak ve itiraf etmek”

⁵ Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân* (Beirut: Daru'l-Kalem, 1412/1992), s. 91.

⁶ Ahmet Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1982), s. 19.

⁷ et-Teftâzânî, *Makâsîd*, s. 708.

⁸ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Yûsuf 12/17.

⁹ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 91; Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Bahrü'l-keîâm*, Thk. Muhammed es-Seyyid el-Bersici (Amman: Darü'l-feth li'd-dirasat ve'n-neşr, 2014), s.150; et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 113.

¹⁰ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 91.

¹¹ el-Bakara 2/285.

¹² el-Bakara 2/8, 62, 126, 136, 137, 177; Âl-i İmran 3/7, 52, 53, 84, 193; el-Maide 5/12, 59, 69; el-A'râf 7/76, 86, 121, 123; el-Enfâl 8/41; et-Tevbe 9/18, 19.

anlamalarını içine alır.¹³ Başka bir ifade ile, söz konusu ayette tasdik eden kişi “Tasdik ettiklerini huzurda da, gıyaben de tasdik ve itiraf etti”¹⁴ demektir.

Kısaca özetlemek gerekirse, “şuna iman ediyorum” demek “şunu tasdik ve kabul ediyorum” demektir.¹⁵ Başta Arap dilcileri olmak üzere, Sünni kelâmcıların hemen hepsi *iman* lafzının lügatta tasdik anlamına geldiği konusunda görüş birliğine varmışlardır.¹⁶ Söz gelimi dil âlimi İbn Manzûr (ö. 711/1311),¹⁷ Ebû Mansûr el-Ezherî’ye (ö. 370/980) dayandırarak bütün lügatçilerin imana *tasdik* anlamını verdiklerini söylüyor. Bir kimseyi haber verdiği hususda tasdik eden kişiye “*mü’min*”¹⁸, tasdik edilen şeye de “*mü’menün bih*” denilir.

1.1.2. İmanın Terim Anlamı

Sözlükte “tasdik” anlamına gelen imanın, terim anlamı konusunda İslam kelâmcılarının arasında farklı görüşler dile getirilmiştir. Kelâmcıların kendi bağlı bulunduğu mezhebe göre getirmiş olduğu bu açıklamalara tezimizin ileriki bölümlerinde yer verilecektir. Burada biz sadece klasik terminoloji kaynaklarında yer verilen tanımlar ile yetinmekle birlikte, imanın diğer dinlerdeki ve dillerdeki tanımlarına da kısaca temas edeceğiz.

et-Ta’rifât yazarı Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö.816/1413) imana, (هو الاعتقاد بالقلب و الإقرار باللسان) “kalb ile inanma ve dil ile ikrâr etme” şeklinde tanım yaptıktan sonra, ilave olarak şunları eklemiştir: “Kim şehâdet getirir ve amel eder de iman etmezse (لم يعتقد), o *münâfiktir*. Kim şehâdet getirir ve inanmadığı halde amel ederse, o da *fasıktır*. Ve kim kelime-i şehâdeti inkâr ederse, o da *kâfirdir*”.¹⁹ “Kesin tasdik etmek”²⁰ anlamına gelen

¹³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindi, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, Thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 2005), s. 290.

¹⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili (2 Cilt)* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), s.296

¹⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf (3 Cilt)*, Çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), III, s. 614.

¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, XIII, s. 21; Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Ta’rifât* (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1983), s. 40; Ebü’l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş’arî, *el-Lüma’ fi’r-red ‘alâ ehli’z-zeyg ve’l-bida’* (Bağdat: Mektebetü’l-Müsennâ, 1955), s.123.

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, XIII, s. 23.

¹⁸ Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, III, s. 370.

¹⁹ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, s.40

²⁰ Muhammed A’lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfü’l-İstılâhâti’l-fünûn ve’l-ulûm – 2 Cilt*, Thk. Ali Dehruç (Lübnân: Mektebetü Lübnan, 1996), I, s.230.

i'tikâd (الاعتقاد) kelimesi, İslâmî literatürde genellikle iman ile eş anlamlı olarak kullanılır.²¹

İleriki bölümlerde izâh edileceği üzere, kelâm ilminin ortaya çıkış süreciyle eş zamanlı olarak *i'tikâd*, *tasdik*, *marifet* gibi lafızları kullanmak suretiyle imanın değişik tanımları yapılmıştır. Yalnız genel olarak baktığımızda, İslam kelâmındaki iman tanımının *tasdik* nazariyesi üzerine kurulduğunu görüyoruz. Yani “güven duygusu içinde tasdik etme”²² olgusu imanın olmazsa olmaz şartlarından biri olarak kabul edilmektedir. Ehl-i Sünnet kelâmcıları çevresinde genel kabul gören iman tanımında *tasdik* lafzının geçmesi,²³ bizim bu kanaatimizi teyid etmektedir. Bu bağlamda, imanın şeriatta tasdik manası dışında başka bir mana için kullanılmadığını hatırlatmanın yararlı olacağını düşünüyoruz.²⁴

Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi tarafından hazırlanan *Kelâm Terimleri Sözlüğü*'nde imanın terim anlamı “Allah'tan alıp da din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak”²⁵ şeklinde özetlenmiştir. Böyle bir tanımdan sonra sözlükte, imanın kalbe ait bir fiil olduğuna değinilmiş ve iman ile ilahi emirlere uyma arasında sıkı bir ilişkinin olduğu ifade edilmiştir.

Bu tariflerden hareketle, imanın sözlük anlamındaki *mutlak tasdik*²⁶ şeriatta belli bir şeyleri tasdik etmeye tahsis kılındığını söylemek daha isabetli görünmektedir. Yani lügat bakımından imanın sahası çok geniş olup, iyiyi ve kötüyü, gerekli ve gereksiz her türlü ayrıntıyı içine almaktadır. Bu sebeple iman edilecek şeyler (*mu'meniin bih*) bakımından şer'î imanın sahası çok daha hususileşmektedir.²⁷

²¹ “*İman*”, Temel İslam Ansiklopedisi, ed. Tuncay Başoğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları – İSAM Yayınları, 2019), 4/333.

²² Mustafa Sinanoğlu, “*İman*”, DİA, XXII, 212.

²³ et-Teftâzânî, *Makâsıd*, s. 708.

²⁴ et-Teftâzânî, *Makâsıd*, s. 710.

²⁵ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), s. 154.

²⁶ et-Tehânevî, *Keşşâfü istulâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, I, s.297; Sırrı Paşa, *Nakdül-keîâm*, s. 261.

²⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 297.

Hâsılı şer'î iman, Hz. Peygamber'in Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen şeylerin²⁸ bütününe (birini diğerinden ayırmadan) kısaca, gerektiğinde de ayrıntılı bir şekilde inanmak²⁹ olarak tanımlanmaktadır. Hz. Peygamber'in Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen şeylere kısaca (*icmâlen*) inanmak, kelime-i tevhide (رسول محمد الله إلا إله لا) inanmak şeklinde açıklanmaktadır. Geniş ve ayrıntılı bir (*tafsîlen*) iman ise, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, ahiret gününe, kaza ve kadere, öldükten sonra dirilmeye ve cezaya inanmaktır.³⁰

1.2. Diğer Dinlerde ve Dillerde İman Kavramı

Hıristiyan literatüründe inanç (akide) kavramının karşılığı olarak Latince *dogma* kelimesi kullanılmaktadır. Kiliseye (Protestanlık hariç) göre tartışılmaz ve sorgulanmaz olan öğretilerin bütünü *dogma* olarak tanımlanır. Latince olan *confessio* ve *fides* kelimeleri de buna yakın anlamda kullanılır.³¹ Hıristiyanlığa göre iman iki temel unsuru ihtiva etmektedir: Birincisi, Tanrıya güvendir. İkincisi ise, Tanrı'yı bilme ve tanımadır.³² Bütün bunların yanı sıra, Avrupa dillerinde iman kavramının karşılığı olarak “*faith*”, “*foi*” ve “*glaube*” kelimeleri kullanılır.³³ Britannica ansiklopedisinde, Yeni Ahit'teki İbranilere Mektup kitabına dayandırılarak *faith* kelimesinin “umut edilenlere güvenmek, gözle görülmeyen şeylere inanmak”³⁴ anlamlarına geldiği ifade edilmektedir. Ayrıca, imanın Rusça, Ukraynaca ve diğer Slav dillerinde karşılığı olan “*вера (vera)*”³⁵ kelimesi, sözlükte “hakikat, gerçeklik, merhamet, saffet” anlamlarına gelmektedir.³⁶

²⁸ Hz. Peygamber'in Allah'tan getirdiği kesin olarak hükümlere, haberlere “*Zarûrât-ı dîniyye*” denir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 345.

²⁹ Cürcâni, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, s. 614.

³⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 298; “İman”, 4/339.

³¹ Mehmet Aydın, “*Hıristiyanlık*”, DİA, XVII, s. 345.

³² Ömer Faruk Harman, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta İman Anlayışı, “Hayatın Anlamı İman” *Kuran Çalışmaları Vakfı Sempozyum Dizisi-3*, ed. Murat Sülün, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), s. 143.

³³ Montgomery Watt, “*İslâm Kelâmında İman Kavramı*”, Çev. Süleyman Akkuş, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11 (2005), s. 85; et-Tehânevî, *Keşşâfî istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, I, s.240.

³⁴ Encyclopaedia Britannica, 1972:7, “Faith”

³⁵ “Иман”, Ислам – краткий справочник, (Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1986), s. 59.

³⁶ Этимологический словарь Русского языка (В четырех томах), ред. Б. А. Ларин (Москва: Прогресс, 1986), s.293

İbranicede imanı ifade etmek için *emunah* ve *bitahon* kavramları kullanılır. *Emunah*, “sebatlılık, metanet”, *bituhan* “güven, emniyet” anlamına gelmektedir. Bu iki kelime imanın farklı veçhelerine ışık tutmak ile birlikte, Tanrı’ya gerçek inanç durumunu ve onun vaadlerini gerçekleştireceğine güveni ifade etmektedir.³⁷

1.3. Din Psikolojisinde İman

Din psikolojisi, dinler arasında ayırım yapmaksızın, herhangi bir dine inanan bir ferdin ruhunda ve davranışlarında yaşanan değişiklikleri inceler. “Bu bilim insanın neye ve nasıl inandığını, inananın sadece ne yaptığını değil aynı zamanda onu nasıl yaptığını öğrenmek ve anlamak ister.”³⁸ Dolayısıyla Din Psikolojisi, din mensubunun iç aleminin dışa yansımaları olan harici olgularını incelemekle birlikte, belki de birinci derecede kişinin ibadet ve ritüelleri hangi ruh hâlinde yola çıkararak yerine getirdiğini tahlil etmeye çalışmaktadır.³⁹

Din Psikolojisi imanı kognitif bir olgu olarak görmektedir. Diğer bir ifade ile, Din Psikolojisi imanı, deneysel ve objektif bir bilgi olarak değil de, ferdin bir dizi zihinsel faaliyetler sonucunda kendi zihninde dönüştürdüğü ve inşa ettiği sübjektif bilgi olarak tanımlamaktadır.⁴⁰ Bu noktadan hareketle, imandaki bilgide mantiki veya deneysel doğruluğun aranmaması anlamlıdır. Çünkü imanın nesnelere aşkın alana ait oldukları için, onların ontolojik bilgisine duyu yoluyla ulaşamaz. Bu bakımdan imana, bireysel bir özellik taşıdığını söyleyebiliriz.

İmanın güven ile ilişkili boyutu vardır. Çünkü bu kelimenin sözlük anlamında güvenmek, güvenilir olmak, gönülden tasdik etmek anlamları zaten mevcuttur. Üstelik, insan kendi varoluşu ile ilgili sorulara cevap bularak, güvensizlikten kurtulup huzura kavuşmak ister. İnsan kendisinin bu temel ihtiyacını ise iman sayesinde karşılamaktadır. Böylelikle hakikati bulmanın rahatlığı ile huzura kavuşmaktadır.⁴¹ Bunun gibi pragmatik sonuçlarından dolayı, imanda güven duygusunun en çok yer teşkil ettiği söylenmektedir. Neticede, “iman kişinin başına olumsuz olayların gelmeyeceği garantisini vermez fakat

³⁷ Harman, *Yahudilik ve Hıristiyanlıkta İman Anlayışı*, s. 222

³⁸ Kerim Yavuz, “*Din*”, DİA, IX, s. 341.

³⁹ Bedi Ziya Egemen, *Din Psikolojisi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952), s. 19; Nedâ Armaner, *Din Psikolojisine Giriş - Cilt 1* (Ankara: Ayyıldız Matbası, 1980), s.4.

⁴⁰ Ali Köse, “*İman*”, DİA, XXII, s. 214

⁴¹ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), s.101.

başına gelen olaylara karşı dayanma gücü verir.”⁴² Bununla birlikte, imanın duygusal yönlerine işaret edilirken, psikologların en çok ilgi duydukları duygu sevgidir. Bir dine inanan kişi iman ettiği dinine sevgi beslemektedir. Çünkü imanın nesnelere sevmeyen onların tasdiki düşünülemez.⁴³

Psikolojik açıdan baktığımızda, imanın somut olarak doğrulanabilir veriler neticesinde oluştuğunu söylemek doğru değildir. Tabii ki, iman ile bilgi arasında bir çeşit ilişkinin olduğunu bahsedebiliriz. Buna rağmen, iman tamamen bilgiye indirgenemez. Çünkü iman bilgiyi de aşabilmektedir. Daha açık bir ifade ile, imanda görünmeyeni ve bilinmeyeni onaylama ve ifade etme durumu hakimdir.⁴⁴

Din psikologları *iman* (faith) ile *inanç* (belief) kavramlarını birbirinden ayırmaktadırlar. Örneğin, iman ve inancın anlam bakımından farklı kavramlarının olmasına rağmen, genellikle birbirinin yerine kullanıldığını belirten G. W. Allport bu konuda şunları söylemektedir: “Az emin olduğumuz inançları kast ettiğimizde, iman kelimesini kullanmaya eğilimliyiz. Biz gözlerimize *inanırız*, iki kere ikinin dört ettiğine *inanırız*. Halbuki iyiliğin kötülüğe galib geleceğine *iman* ederiz. Ayrıca iman, inanca göre daha sıcak bir etki taşımaktadır. Çoğu insana sorulduğu zaman Tanrıya inandığını söyler. Fakat bu cevaplar birçok açıdan üstünkörü, acelece verilmiş cevaplar olduğu ve o ifadelerin arkasındaki din duygusunun iptidai düzeyde kaldığı görülmektedir. Halbuki bir kişi “Tanrı’ya *iman* ediyorum” derse, bu cevap o insanın kişilik yapısında dini duygunun çok önemli bir yere sahip olduğuna işaret eder.”⁴⁵ Bu da gösteriyor ki, imandaki doğruluk iddiası inançtakinden daha zayıftır. Yalnız, delilin zayıflığından veya daha fazla delilin olmamasından kaynaklanan büyük *riskten* dolayı, imandaki teslimiyet inançtakiden daha fazladır.⁴⁶ Bu yüzden de imanda delil olsun olmasın güven, teslimiyet ve samimiyet gibi duygusal yön daha ağır basmaktadır.⁴⁷

⁴² Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 103.

⁴³ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 112.

⁴⁴ Mustafa Doğan Karacoşkun, *Din Psikolojisi*, edt. Mustafa Doğan Karacoşkun, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), s. 131.

⁴⁵ Gordon W. Allport, *The Individual And His Religion*, (London: Constable Publishers, 1951), s.138

⁴⁶ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), s. 76.

⁴⁷ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, s. 76; Hasan Kayıklık, *Psikolojik Açıdan İnanç*, İman ve Şüphe, AÜİFD XLVI (2005), sayı I, s. 134; Walter Houston Clark, *The Psychology Of Religion*, (New York: The Macmillan Company, 1968), s.224-225.

İman olgusunun insanda nasıl oluştuğuna dair Batılı psikologlar ve düşünürler tarafından farklı görüşler ortaya konulmuştur. Bunların bazılarına göre iman, insanda yaratılıştan var olan tabii bir duygudur. Bazılarına göre, iman insandaki sonsuzluk duygusundan kaynaklanmaktadır. İnsan metafizik alan ile ancak iman sayesinde baş edebilmektedir. Freud gibi bazı isimler ise, imanın hiçbir temelini olmadığını, dinin insanın çaresizliğinden dolayı kendisinin icad ettiği illüzyon olduğunu iddia ettiler.⁴⁸

1.4. İman İle İlişkili Terimler

1.4.1. Tasdik

“Doğru söylemek, onaylamak, bir yargının vaka ile uyuşması”⁴⁹ anlamındaki *sıdk* kökünün if’âl babından türemiş olan *tasdik* (التصديق), “bir şeyin veya bir kimsenin doğruluğuna hükmetme”⁵⁰ demektir. *Sıdk* kelimesinin zıddı *kizb*dir (yalan). Râgıb, *tasdik*in haberî cümleler dışında kullanılmadığına dikkat çekerek, kalpte olan ile haber verilen birbiri ile uyuştığında hakiki *sıdk*ın ortaya çıkacağını, bu şartlardan biri eksik olduğunda ise *hakiki sıdk* değil de, ya *sıdk* olarak asla nitelendiremeyeceğimiz veya bazen *sıdk*, bazen de *kizb* olarak nitelendirebileceğimiz bir durumun ortaya çıkacağını belirtmektedir.⁵¹ Bu yüzden bir kâfirin inanmadığı halde “Muhammed Allah’ın resulüdür” demesi *sıdk* (doğru bir söz) olduğu gibi, *kizb* (yalan) de olabilmektedir. Çünkü sözün aslı doğru olmasına rağmen, kâfirin kalbi ile söyledikleri çelişmektedir.⁵²

Lügat bakımından *tasdik*, ya sözlü ya da fiildir. *Sözlü tasdik* de ikiye ayrılır: *Kalb ile tasdik* ve *dil ile tasdik*. Bir kimse herhangi bir hükmün veya sözün doğruluğunu gönülden itiraf ediyorsa, buna *kalb ile tasdik* denilir. Bu, lügat bakımından *tasdik*in ilk mertebesidir. Daha sonra, bir kimse gönülden onayladığı sözü veya hükmü başka birine duyuracak şekilde söylerse, *dil ile ikrar* gerçekleşir ve bu, lügat bakımından *tasdik*in ikinci mertebesidir. Son olarak, eğer bir kişi hem *kalb* hem de *dil* ile *tasdik* ettiği şeyi fiili olarak da yerine getirirse, bu da *tasdik*in en son mertebesidir.⁵³

⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Köse, “İman”, DİA, XXII, s. 214.

⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, X, s. 193; Cürçânî, *et-Ta’rifât*, s.132.

⁵⁰ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 305.

⁵¹ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 478.

⁵² er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 479.

⁵³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, s. 297.

Kelâm Terimleri Sözlüğü'nde, terim olarak *tasdik*: “aklın iki şey arasında müsbet veya menfi olarak hüküm verecek şekilde kurduğu bağlantı” şeklinde tanımlandıktan sonra, imanın oluşmasında ve onun tarifinde bu kavramın önemli bir yere sahip olduğu belirtilmiştir.⁵⁴

Görülüyor ki, tasdik esasında Mantık ilmine ait bir kavramdır. Klasik Mantığa göre, bilgi *tasavvur* ve *tasdik* olarak ikiye ayrılır. Genel anlamıyla hüküm bildirmeyen sözlere *tasavvur*, hüküm bildiren lafızlara da *tasdik* denir.⁵⁵ Bir başka deyişle, “kavram, düşünce vb. kelimeler tasavvura; inanç, hüküm, iddia, önerme, doğrulama vb. kelimeler de tasdike uygun düşmektedir.”⁵⁶ Buradan anlaşılıyor ki, İslam kelâmcıları imanı tanımlarken Mantıkî anlamdaki “zihni bir hüküm” olan tasdik kavramını temel almakla birlikte, ona başka anlamlar da yüklemişlerdir. Çünkü sırf mantıkçıların kullandığı anlamdaki tasdik imandan çok inanç ile ilgilidir ve sadece bilgidен ibarettir.⁵⁷ Halbuki İslam kelâmcıları imanın tarifinde tasdik kavramını kullanmak ile imanın sadece bilgi, zihin ile ilgili yönünü değil, aynı zamanda insan yaşamının her alanına uzanan amelî (eylem) yönlerini de kastetmişlerdir.

O halde, yukarıdaki bilgilerden hareketle, tasdikın sadece zihni kabul noktasında kalmaması gerektiğini söyleyebiliriz. Tabii ki, “tasdikın gerçekleştiği yer kalptir.”⁵⁸ Buna rağmen, örneğin “kalbin peygamberin doğru olduğunu kuru kuruya bilmesi bazı kâfirlerde de bulunmaktadır.”⁵⁹ Bunun yanında, peygamberin doğru olduğuna tereddütsüz inanma ve bunu boyun eğerek kabullenme (*cezm ve iz'ân*) hali mutlaka oluşması gerekmektedir.⁶⁰ İnkâr ve itirazdan uzak bir tasdik Gazzâlî'de, “*teslim*” adını almıştır.⁶¹ Ona göre, her tasdik teslimdir, fakat her teslim tasdik değildir.⁶²

⁵⁴ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 305.

⁵⁵ Mahmut Kaya, *Tasavvur*, DİA, XL, s. 126.

⁵⁶ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, s. 70.

⁵⁷ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, s. 70.

⁵⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Kitâbü't-tevhîd*, Çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), s.720; Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* (Beyrut: Daru'l Marife, 1431), I, s. 116

⁵⁹ Ebu'l-Kâsım el-Hakîm es-Semerkindî, *es-Sevâdü'l-A'zam*, Çev. Talha Alp (İstanbul, Yasin Yayınları, 2007), s. 294.

⁶⁰ et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi*, s. 113.

⁶¹ et-Teftâzânî, *Makâsıd*, s. 712; Sırrı Paşa, *Nakdü'l-keîâm*, s. 262.

⁶² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, I, s. 116

Tasdiki imanda ana unsur olarak gören İslam alimlerinin imanın muhtevasına dair görüşleri şunlardır:

- i. *İman tasdiktir*: Bu görüşü ilk ileri süren kişi Mürcie alimi Bişr el-Merîsî'dir (ö. 218/833).⁶³ Ona göre, imanın sözlük anlamı tasdiktir, bu sebeple “tasdik olmayan şey iman değildir” ve tasdik hem kalb hem dil ile olması gerekmektedir.⁶⁴
- ii. *İman kalbin tasdikidir*: İmanı bu şekilde tarif edenler; Başta Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36) ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) olmak üzere, bunları takip eden ehl-i sünnet kelâmcılarıdır. Muhakkik alimlerin çoğunluğuna göre, imanın aslı kalb ile tasdiktir⁶⁵ ve “Yüce Allah hakkında kula vacip olan iman”⁶⁶ bu şekildeki imandır.
- iii. *İman kalbin tasdiki ve dilin ikrarıdır*: Bu görüş Ebû Hanîfe'ye (ö.150/767) nispet edilmektedir.⁶⁷ Ayrıca, onun takipçileri es-Serahsî (ö. 483/1090), Ebü'l-Yüsr Pezdevî (ö. 493/1100) ve Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687)⁶⁸ gibi alimler de imanı bu şekilde tarif etmişlerdir.⁶⁹ Bu görüşü savunanlara göre, kalb ile tasdik her halükârda imanın yegane aslı olduğu

⁶³ Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn Ve İhtilâfü'l-Musallîn*, Çev. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), s. 214; et-Teftâzânî, *Makâsîd*, s. 708

⁶⁴ el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 214; Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), s. 139, Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, s. 69

⁶⁵ Ebû Muhammed Nüreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, Çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995) s. 179; et-Teftâzânî, *Makâsîd*, s. 708; Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm* (İstanbul: Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık, 2017), s.98; Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, s. 25.

⁶⁶ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Kitâbü't-Temhîd li-Kavâidi't-Tevhîd*, Çev. Hülya Alper (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), s. 143

⁶⁷ Ebu Hanîfe Nu'man b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *el-Âlim ve'l-Müteallim* (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri), Çev. Mustafa Öz (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), s. 12; el-Eş'arî, *Makâlât*, s.212.

⁶⁸ Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *el-Usûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebi Hanîfe*, Çev. İlyas Çelebi (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), s.119

⁶⁹ et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 115; Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.99; Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, s. 25.

için, dil ile ikrar (şehadet), sadece kişinin müslüman olarak tanınması ve ona İslam hukukunun uygulanabilmesi için gerekli görülmektedir.⁷⁰

- iv. *İman kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve taatleri işlemektir.* Bu görüşün mensubları olarak, Hâricîler ve Mu‘tezile gösterilmektedir. Hâricîler ameli imanın bir cüzü kabul ederek, “büyük günah işleyen veya taatlerden birini terk eden kişinin”⁷¹ kâfir olduğunu söylemişler.⁷² Mu‘tezile taraftarları ise, büyük günah işleyenim imandan çıkmış olacağını, ancak küfrü gerektiren bir davranış sergilemediği için küfre de girmediğini, iman ile küfür arasında bir yerde bulunduğunu iddia ettiler.⁷³ Onlar bu durumda bulunan kişiye “fâsık” demişler. Fâsıkın, tövbe etmeden ölürse ebediyen cehennemde kalacağını, fakat cehennemdeki azabı kâfirlerinkinden hafif olacağını söylemişler.⁷⁴

1.4.2. İkrar

Sözlükte, ikrar (الإقرار) “sabit kılmak, bir şeyi haber vermek, itiraf etmek”⁷⁵ demektir. Rağıb, ikrarı lügat bakımından üçe ayırmıştır: kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve hem kalb ile tasdik hem de dil ile ikrardır. Ona göre, Allah’ın birliğini veya O’nun yerine geçen bir şeyi ikrar etmek için sadece dil ile ikrar yeterli olmayıp, ayrıca kalp ile tasdik de gerekmektedir.⁷⁶ *İkrarın zıddı inkârdır.*⁷⁷ Arapçada, kalp ile değil sadece dil ile inkâr edilen şey için “inkâr” kelimesi kullanılmaz, “*cuhûd*” (جُود) kelimesi kullanılır.⁷⁸

⁷⁰ en-Nesefî, *Kitâbü’t-Temhîd*, s. 143; es-Sâbûnî, *el-Bidâye*, 179.

⁷¹ Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, s. 32.

⁷² eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, s. 116; et-Teftâzânî, *Makâsîd*, s. 722.

⁷³ Mu‘tezile, ebedi cezaya müstahak olmak büyük günahlara hastır, demekle Haricîlerden ayrılmıştır. Haricîlere göre bütün günahlar büyüktür. Mu‘tezile ise, günahları küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İmâmül-Harameyn el-Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâti’i’l-edilleti ft usûli’l-i’tikâd*, Çev. Adnan Bülent Baloğlu ve Sabri Yılmaz ve Mehmet İlhan ve Faruk Sancar (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), s. 313.

⁷⁴ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 212.

⁷⁵ et-Tehânevî, *Keşşâfü istilâhâti’l-fünûn ve’l-ulûm*, I, s.246

⁷⁶ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 662.

⁷⁷ Cürcâni, *et-Ta’rifât*, s....

⁷⁸ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 663.

Kelâmî terim olarak ikrar “kalpteki imanın dil ile ifade edilmesidir.”⁷⁹ Kalb ile tasdiki imanın aslı sayanlara (yani ehl-i sünnet kelâmcılarına) göre, kalpteki imanın tercümanı dil olduğu için genel olarak imanın dil ile ikrar şeklinde tarif edilmesinde bir beis yoktur. Ama Mürciye’nin bir alt grubu sayılan Kerrâmiyye’nin⁸⁰ tarif ettiği gibi, *imani kalbin tasdiki olmaksızın sadece dil ile ikrar olarak görmek*, işin ahirete bakan yönüyle çok problemlidir.⁸¹ Çünkü iman sadece ikrardan, yani kelime-i tevhidi söylemekten ibaret olsaydı,⁸² münafıkların da mümin olması gerekirdi. Halbuki münafıkların kâfir ve yalancı oldukları ayetler⁸³ ile sabittir.

1.4.3. Amel

Sözlükte mastar olarak “Çalışmak, iş yapmak, bir eylemde bulunmak”⁸⁴ anlamına gelen amel (العمل), “canlıda kasıt ve irade ile meydana gelen her türlü fiili”⁸⁵ ifade etmek için kullanılır. Bu kelime, *fiil* kelimesinden daha özeldir. “Çünkü *fiil* kelimesi, kasıt olmaksızın kendileriden sadır olan canlılara da, cansızlara da nispet edilebilir. Fakat, *amel* kelimesinin bunlara nispet edilmesi çok nadirdir.”⁸⁶ Buna göre, amelde niyet ve irade söz konusu iken, *fiilde* niyet ve irade her zaman söz konusu olmayabilir.

Kelâm ilminde iman-amel münasebeti bağlamında, imanda artma ve eksilmenin mümkün olup olmaması tartışılmıştır. Ehl-i sünnet kelâmcılarına göre amel imandan bir cüz değildir.⁸⁷ Başka bir ifadeyle, “nasıl kâfir birisi işlediği iyi amelleri sebebiyle küfründen çıkmıyorsa, bir mümin de işlediği kötü ameller sebebiyle imandan çıkmaz.”⁸⁸ Bundan dolayı iman, Hz. Peygamber’in Allah’tan getirdiği kesin olarak bilinen *bütün*

⁷⁹ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 147.

⁸⁰ eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, s. 112; et-Teftâzânî, *Makâsîd*, s. 708; Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fi beyâni’t-tevhîd*, Thk. Ömer Türkmen (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), s. 203; Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye”, *DİA*, XXV, s. 294

⁸¹ en-Nesefî, *Kitâbü’t-Temhîd li-Kavâidi’t-Tevhîd*, s. 147.

⁸² Kerrâmiyye’ye göre, Allah Resulü (a.s), sahâbe ve tâbiîn kelime-i şehâdet getiren kimsenin iman ettiğine hükmetmişler, onun ameli veya kalbi tasdikini soruşturmamışlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cürcâni, *Şerhu’l-Mevâkıf*, III, s. 618.

⁸³ el-Bakara 2/8; el-Hucurat 49/14,17; el-Münâfikûn 63/1, et-Tevbe 9/66; el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhîd*, s. 717.

⁸⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, XI, s. 475; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs*, V, s. 4660.

⁸⁵ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 587.

⁸⁶ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 587.

⁸⁷ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 26.

⁸⁸ es-Semerkanđî, *es-Sevâdü’l-A‘zam*, s. 279;

hususlarda onu tasdik etme anlamına geldiğinde, imanda artma ve eksilme gerçekleşmez. Çünkü, daha önce de ifade edildiği gibi imanın özündeki tasdik, cezm ve iz'an seviyesindeki bir inanma olup, iman edilmesi gereken bütün hususları kaplamaktadır.⁸⁹ Dolayısıyla, kalben mutlak tasdik yoksa veya iman edilmesi gereken hususların sadece bir kısmı tasdik edildiyse, zaten imandan bahsedilemez. Fakat bu konuda kalbî itminan gerçekleştikten sonra ise, böyle bir inançta ne artma ne de eksilme olur. İşte, ehl-i sünnete göre, ilâhi emir ve yasaklara riayet etmede eksiklikleri bulunan mümin, böyle bir samimi bağlılığı devam ettirdiği sürece kurtuluşa erecektir.⁹⁰

Öte yandan, ameller imandan bir cüz olarak kabul edildiğinde, iman artar ve eksilir. Örneğin, Mu'tezile'ye göre iman, "bütün dini görevlerin yerine getirilmesinin adıdır."⁹¹ Bu, ibadetlerin artması veya eksilmesiyle, imanın da artacağı ve eksileceği anlamına gelmektedir.⁹² Aynı şekilde Selefîyye'ye göre de "iman ikrar, itikat ve amelin ismi olduğu için"⁹³ iman artar ve eksilir. Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), bu tartışmaların dilsel olduğunu belirterek, bunların arasında şöyle bir uzlaştırıcı formül önermektedir: "Ameller imanın meyvesidir. İmanın artma ve eksilme kabul etmediğine delalet eden naslar, imanın aslına yönelik sarf edilmiştir. İmanın artmasına ve eksilmesine delalet eden naslar ise, yetkin imana yönelik sarf edilmiştir."⁹⁴

1.4.4. Mârifet

"Tanımak, bilmek"⁹⁵ anlamında masdar olan *ma'rifet* (المعرفة) ve *irfân*, sözlükte "Bir şeyi, tefekkür ve tedebbür (derin düşünerek) ile bilmek"⁹⁶ demektir. A'rf (عرف) kelimesinin aslı, güzel koku demektir.⁹⁷ İfti'al babında gelen *itirâf* kelimesi (الإعتراف), ikrar

⁸⁹ Ebu Hanîfe Nu'man b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *el-Fıkhu'l-Ekber* (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri), Çev. Mustafa Öz (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), s. 56; et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi*, s. 117.

⁹⁰ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 26.

⁹¹ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 723.

⁹² et-Teftâzânî, Ebu Hanife'nin bu konu ile ilgili görüşüne atıf yaparak, imanın artmasından bahseden ayetlerin sadece sahabe zamanı ile sınırlı olduğunu, sahabelerin her gelen yeni hüküme iman etmek suretiyle imanları arttığını söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 117.

⁹³ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Muhassal*, Çev. Eşref Altaş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), s. 215.

⁹⁴ er-Râzî, *el-Muhassal*, s. 215.

⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, IX, s. 236.

⁹⁶ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 560; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs*, IV, s. 3792.

⁹⁷ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 560; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs*, IV, s. 3792.

etmek/kabul etmek anlamına gelir. *İtirâf*'ın asıl anlamı, kişinin kendi günahını bildiğini göstermesidir.⁹⁸

Mârifet, *ilim*'den daha dar kapsamlıdır. *Mârifet*'in zıddı inkâr (انكار), *ilim*'in zıddı ise (جهل) *cehl*'dir. *İlim*, bir şeyi bütün yönleri ile bilmektir. *Mârifet* ise, bir şeyin sadece belli bir yönünü bilmektir. Bundan dolayı, “Falan kişi Allah’ı bilir (يعلم)” denmez. Çünkü, insan Allah’ı bütün yönleriyle idrâk edemez, sadece O’nu eserleriyle tanıyabilir. Allah için ise, “şunu bilir (يعلم)” denilir, fakat “şunu bilir (يعرف)” denilmez. Çünkü Allah, her şeyi bütün yönleriyle bilir. Kısacası, marifet sadece tefekkürle ulaşılan sınırlı bir bilgi için kullanılır.⁹⁹

Kaynaklarda mârifetin iki kısmından bahsedilmektedir: “Birincisi, kulların engellemediği, aksine Allah’ın kullara vermeyi üstlendiği mârifettir. İkincisi ise, kulların eşya hakkında düşünmeleri ve deliller üzerinde nazar etmeleri şeklinde iktisab yoluyla olur.”¹⁰⁰

Cehm b. Safvân’a (ö. 128/745-46) göre, imanın asıl rüknü *mârifettir* (bilgidir). Başka bir ifadeyle, dil ile ikrar, kalp ile tasdik iman değildir. Bu anlayışın sonucu olarak, Cehmiyye için küfür, sadece Allah’ı bilmemektir (*cehl*).¹⁰¹ Mürcîî olan Sâlihî için de: “İman, hiçbir kayıt koymadan Allah’ı bilmektir, küfür ise O’nu mutlak olarak bilmemektir.”¹⁰² Mürcîî ve kaderî olan Dırar b. Amr (ö. 200/815) ise, imanı “*ikinci mârifet*” olarak tanımlamaktadır. Zarurî olan ilk mârifet, kişinin âlemin yaratıcısının bulunduğunu bilmesidir. Ona göre bu bilgi iman sayılmıyor. İman ise, ancak ikinci marifettir, yani Hz. Peygamber’in Allah’tan getirdiklerinin bilinmesidir.¹⁰³

Kısacası, bu kişiler ve Şia’ya mensup bir kısım gruplar,¹⁰⁴ imanın sahîh olması için Hz. Peygamber’in Allah’tan getirdiği haberler konusunda kişide kesin bir bilginin meydana gelmesini yeterli görmüşlerdir. Ehl-i sünnet alimleri ise müminlerin, iman

⁹⁸ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 561.

⁹⁹ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 561; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs*, IV, s. 3792; et-Tehânevî, *Keşşâfî istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, II, s. 1583.

¹⁰⁰ Ebû Selem es-Semerkandî, *Cümelü Usûli'd-din*, Çev. Ahmet Saim Kılavuz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), s. 88.

¹⁰¹ el-Eş‘arî, *Makâlât*, s. 204, 230.

¹⁰² eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 139.

¹⁰³ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 140.

¹⁰⁴ et-Teftâzânî, *Makâsîd*, s. 708.

edilen hususların hepsi hakkında tek tek bilgileri olmasa bile, onların bütününe iman (tasdik) ettiklerini ve imanın marifetle hiçbir ilgisinin olmadığını yinelemektedirler.¹⁰⁵

1.4.5. Taklid

“Sarmak, dolamak, takmak” anlamındaki *kald* kökünün tef’îl babından türemiş olan (التقليد) *taklid*, sözlükte bir adamın boynuna kılâde (gerdanlık) takmak demektir.¹⁰⁶ Araplar boyuna takılan her şeyi gerdanlığa (قلادة) benzettikleri için, kılıç takılmasını bile bu sözcükle ifade etmişlerdir. Bir işi bir adamın boynuna *takmak* (قَلَدْتُهُ عملاً) demek, onu yapmaya zorlamak demektir.¹⁰⁷ Böylelikle, kişi birisinin sözünü veya fiilini boynuna *gerdanlık* yapmış oluyor.

Terim olarak taklid, “başkasının sözünü delilsiz kabul etmek”¹⁰⁸ demektir. *Kelâm Terimleri Sözlüğü’nde* bu terim şöyle tanımlanmıştır: “Kişinin, hata etmeyeceğine güvendiği kimsenin dinî kanaatlerini benimsemesidir.”¹⁰⁹ Bu durumdaki kişiye, yani doğup büyüdüğü aileden ana dilini doğal olarak nasıl öğrendiyse, dinini de aynı şekilde benimseyen kişiye “*mukallid*” denir.¹¹⁰ Ehl-i Sünnet kelimcilerine göre, mukallidin imanı sahihtir.¹¹¹ Mu‘tezile’ye ve Eş’ari’ye göre, mukallidin imanı sahih değildir.¹¹² Diğer bir ifadeyle, bunlara göre, itikâdî her meselede delil getirip, şüpheler giderilmedikçe iman sahih olmaz demektir.¹¹³ Bu konuyu Ömer Nasuhi Bilmen şöyle özetlemektedir: “Nazar, bir şeyin delilini araştırmaktır. İstidlâl, zihin gücünün eserden müessire ve müessirden esere geçiş yapabilmesidir. Nazar ve istidlâl olmadan, Araplar Hz. Peygamber’in huzuruna gelip yalnız iki şahadet kelimesini söyleyerek mümin olmuşlardır. (Yani mukallidin imanı geçerlidir). Şu kadar var ki, nazar ve istidlâl farzdır. Herkes gücünün

¹⁰⁵ en-Nesefî, *Kitâbü’t-Temhîd li-Kavâidi’t-Tevhîd*, s. 148.

¹⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, III, s. 365; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs*, II, s. 1567; et-Tehânevî, *Keşşâfû istulâhâti’l-fünûn ve’l-ulûm*, I, s.500.

¹⁰⁷ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 682; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, III, s. 367.

¹⁰⁸ Cürçânî, *et-Ta’rifât*, s. 64; et-Tehânevî, *Keşşâfû istulâhâti’l-fünûn ve’l-ulûm*, I, s.500.

¹⁰⁹ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 302.

¹¹⁰ Bekir Topaloğlu, *Emâlî Şerhi* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), s. 95.

¹¹¹ et-Teftâzânî, *Makâsîd*, s. 726;

¹¹² es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni’t-tevhîd*, s. 200.

¹¹³ et-Teftâzânî, *Makâsîd*, s. 730.

yettiği miktarda imanın delillerini araştırmakla mükelleftir. Binaenaleyh nazar ve istidlâli terk edenler günahkâr olurlar.”¹¹⁴

1.4.6. İslâm

“Boyun eğmek, teslim olmak, barış yapmak” anlamındaki *silm* (*selm*) kökünden türeyen, masdar olan (الإسلام) *İslâm*, sözlükte “boyun eğmek ve itaat etmek” demektir.¹¹⁵ İmam Mâtürîdî, İslâm’ın sözlükte ayrıca “ihlâs” manasına da geldiğini ifade etmiştir.¹¹⁶ *Silm*, savaşın (*harb*) zıddıdır. Râgıb’e göre, *İslâm*’ın bir anlamı “*silm*”e girmek, yani tarafların her birisinin diğerinin şerrinden güvende olmasıdır, diğer anlamı ise, birisine bir şeyi vermek, teslim etmektir.”¹¹⁷

Râgıb, İslâm’ın şeriatıta iki anlama geldiğini söylemiştir: “Birincisi, imanın alt derecesidir. O da, dil ile ikrardır. Bununla iman oluşsun oluşmasın cana dokunulmaz. İkincisi, imanın üst seviyesidir. Bu da dil ile ikrar ile birlikte kalben tasdik, fiilen amelleri yerine getirmek ve Allah’ın bütün hükümlerine ve takdirine boyun eğmektir.”¹¹⁸ *Et-Ta’rifât*’ta İslâm’ın terim anlamı, “Hz. Muhammed’in (a.s) haber verdiği şeylere bağlanma ve boyun eğme” şeklinde tanımlandıktan sonra, Mu‘tezile âlimlerinden Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) şu sözlerine yer verilmiştir: “Kalb ile kabul etmeden dil ile ikrar edilen her şey İslâm’dır. Kalbin ve dilin üzerine uyduğu şey ise, imandır.”¹¹⁹ *Kelâm Terimleri Sözlüğü* ise İslâm’ı şu şekilde tanımlamıştır: “Hz. Muhammed’e verilen son ilâhî dinin adı.”¹²⁰

Kelâm alimleri arasında iman ile İslâm’ın aynı şeyler olup olmaması konusu ile ilgili farklı görüşler dile getirilmiştir. Cumhura göre, iman ile islâm birdir.¹²¹ Yani “her mümin müslümandır ve her müslüman da mümindir.”¹²² İslâm bir şeyin dışı ise, iman aynı şeyin içi gibidir.¹²³ Kısacası, eğer İslâm, Allah’a teslim olmaktan ibaret ise, bu

¹¹⁴ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s. 105.

¹¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, XII, s. 293; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs*, VI, s. 5042.

¹¹⁶ el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhîd*, s. 748.

¹¹⁷ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 423

¹¹⁸ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 423

¹¹⁹ Cürcâni, *et-Ta’rifât*, s. 23.

¹²⁰ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 161.

¹²¹ et-Teftâzânî, *Makâsîd*, s. 726.

¹²² el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhîd*, s. 753; Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s.98.

¹²³ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü’l-Ekber*, s. 56;

teslimiyet Allah'ın ilâh olduğunu tasdik etmeden, Onun emir ve yasaklarını benimsemeyen gerçekleşmez.¹²⁴ Ehl-i sünnetin genel görüşü bu şekilde olmakla birlikte, Selefîyye¹²⁵ ve Eş'ariyye'ye¹²⁶ mensup alimler iman ile İslâm'ı iki ayrı kavram olarak görmüşler. Mu'tezile ve Mâtürîdî kelâmcıları ise, bu iki terimin aynı anlama geldiğini kabul etmişlerdir.¹²⁷ Daha net bir ifade ile, Mu'tezile'ye göre, iman İslâm ile eş anlamlıdır. Mâtürîdîlere göre ise, bu iki kavram hüküm bakımından birbirlerinden ayrılmazlar.¹²⁸

1.4.7. Küfür

Kefera fiilinin masdarı olan küfür (كُفْر), sözlükte bir şeyi örtmek demektir.¹²⁹ Bu sebepten, tohumu toprakta gizlediği (gömdüğü) için çiftçi, aynı şekilde şahsları örttüğü için de gece *kâfir* sıfatı ile isimlendirilmiştir.¹³⁰ “Nimetin küfrü veya küfrânı” demek, nimete karşı şükürü terk etmek, onun varlığını inkâr ederek *gizlemek* anlamına gelir.¹³¹ Bu sebeple, *şükürün zıddı küfrândır*. *Küfrân*, nimetin inkârında (nankörlükte) kullanılırken, *küfr* daha çok din ve şeriatın inkârında kullanılır. *Kufûr* ise, hem nimeti hem dini inkâr etmede kullanılır.¹³² Tef'îl kalıbında gelen *tekfîr*, kişiyi kâfir olarak sayma, küfre nisbet etme anlamına gelir. Kâfir kelimesinin çoğulu, “kuffâr” veya “kefere”dir.¹³³

¹²⁴ es-Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 184; et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 120.

¹²⁵ Selefîyye alimleri, mesela, Cibrîl hadisinde iman ile İslâm'ın birbirinden ayrı şekilde tarif edilmesinden hareketle, iman ile İslâm'ın kitapta da, sünnette de birbirinden ayrı şeyler olduğunu savunmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 746.

¹²⁶ el-Eş'ârî'ye göre, iman ile İslâm birbirinden farklı kavramlar olup, İslâm, imanı kuşatmaktadır. Bu sebeple İslâm olarak nitelenen her şey iman değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne* (Kahire: Daru'l-Ensar, 1397), s. 26; Bâkîllânî: “İman diye nitelenen her şeyin İslâm, ancak, İslâm diye nitelenen her şeyin iman olmadığını” söylemiştir. Çünkü ona göre, el-Hucurat 49/14 ayeti, bedevilere islamlarından söz etmelerine izin vermiş, fakat onların iman ettiklerini söylemelerine müsaade etmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî, *et-Temhîd* (Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkîyye, 1957) s. 403.

¹²⁷ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 161.

¹²⁸ Şerafeddin Gölcük, *İsimler ve Hükümler Yönünden İman ve İslâm Kavramları*, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, 2 (1977), s. 199

¹²⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, V, s. 146; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs*, III, s. 2318.

¹³⁰ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 714.

¹³¹ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 714.

¹³² er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 714; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs*, III, s. 2318.

¹³³ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs*, III, s. 2319.

Terim olarak küfür “Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberi tasdik etmemek, ona inanmamak”¹³⁴ olarak tanımlanır. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere, küfrün şeriattaki anlamı, sözlük anlamındaki *nankörlüğün* Allah’a ve Peygamber’e yöneltmesiyle elde edilmektedir. Böyle bir küfür, küfrün en büyüğüdür.¹³⁵ Bu bakımdan “bütün kelâmî mezheplerde küfür, imanın zıddı olarak kabul edilmiş”¹³⁶ ve “anlam çekirdeğindeki “*nankörlükten*” daha çok “*inançsızlık*” anlamında”¹³⁷ kullanılmıştır.

Küfrün şeriatta ne anlama geldiği, kime kâfir denileceği kelâmî mezheplerin iman anlayışına göre değişiklik arz etmiştir. Sözgelimi, Eş‘ârî ve Mâtürîdî kelâmcıların çoğunluğu imanı kalbin tasdiki olarak gördükleri için, zarûrât-ı dîniyyeden olduğu katıyette bilinen şeylerin tamamını veya bir kısmını kalben tasdik etmemek, onlara göre küfürdür.¹³⁸ Bu yüzden “ehl-i kiblede hiç kimse tekfir edilmez.”¹³⁹ Ayrıca, ehl-i sünnet inancına göre, kâfirin sekeratı anındaki imanı makbul değildir. Aynı şekilde, puta tapmak, zünnar bağlamak gibi, kendisinde tekzip alameti görünen kişi de kâfir olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁰ Kısaca, tekrara girmeden, her bir mezhebin kendi iman tanımını olumsuzlamak suretiyle küfürü tanımladıklarını belirtmekle yetineceğiz.

Sonuç olarak, “kendini güvende hissetmek” anlamındaki (emn) kökünden türeyen “iman” kelimesinin “bir kimseyi tasdik etmek, doğrulamak” anlamına geldiğine dilcilerin hepsi hemfikirdir. Terim olarak ise iman, Hz. Peygamber’i Allah’tan getirdiği kesin olarak bilinen hususlarda tasdik etmektir. Buradan da görülüyor ki, imanın sözlük anlamındaki mutlak tasdik, şeriatta belli bir şeyleri tasdik etmeye tahsis edilmiştir. Bir başka deyişle, İslâm kelâmcıları mantıkî anlamdaki “zihni bir hüküm” olan tasdik kavramını kullanmak ile, imanın sadece zihin (kalb) ile ilgili yönünü değil, aynı zamanda insan yaşamının amel ile ilgili yönlerini de kastetmişlerdir. Bu noktada tasdik yerinin kalp olduğu da, bu kelimenin tanımından ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte kalpte

¹³⁴ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 192.

¹³⁵ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s. 714.

¹³⁶ Cürcâni, *Şerhu’l-Mevâkıf*, III, s. 632; et-Tehânevî, *Keşşâfü’l-İstulâhâtü’l-fünûn ve’l-ulûm*, II, s.1368.

¹³⁷ Toshihiko İzutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, Çev. Selâhattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991) s. 166.

¹³⁸ Cürcâni, *Şerhu’l-Mevâkıf*, III, s. 632.

¹³⁹ er-Râzî, *el-Muhassal*, s. 217.

¹⁴⁰ et-Teftâzânî, *Şerhu’l-Akâidi*, s. 113; Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s. 103.

(zihin) olan bilginin iman anlamına gelmediği de açıktır. İman, kalpte olan bilgi değil, kalp ile tasdik demektir.

Din psikolojisi açısından baktığımızda imanla ilgili kısaca şunları söyleyebiliriz: İman deneysel bir bilgi değildir. İmanın nesnelere aşkın ile ilgili olduğu için, duyu yoluyla ulaşılamaz. İmanın güven ve sevgi ile ilişkili yönleri de vardır. İman, kişiye olumsuzluklar karşısında dayanma gücü verir. İnanan kişi, inandığı şeye sevgi beslemektedir. Bir şeyi seven kişinin, o şeyi tasdik etmemesi düşünülemez. Görüleceği üzere, imanda görünmeyi tasdik ve onaylama durumu hakimdir. Ayrıca, din psikologlarına göre, iman ile inanç arasında fark vardır. İmandaki doğruluk iddiası inançtakiden daha zayıftır. Yalnız, delilin zayıflığından kaynaklanan büyük riskten dolayı, imandaki teslimiyet inançtakiden daha fazladır. Kısacası, imanda, delil olsun olmasın, teslimiyet ve samimiyet duygusu daha ağır basmaktadır.

İman ile ilgili yapılmış olan değişik tanımları özetlemek gerekirse, bu tanımlarda en çok “*tasdik*” kelimesinin geçtiğini görmekteyiz. *İman tasdiktir* görüşünü ilk ileri süren kişi, Bîşr el-Merîsî’dir. Eş‘arî ve Mâtürîdî kelâmcıları ise imanı, *kalb ile tasdik* olarak tanımlamaktadırlar. İman *kalb ile tasdik ve dil ikrardan ibarettir* görüşü Ebu Hanîfe’ye nisbet edilmektedir. Bu görüşü ayrıca, hanefilerden Serahsî, Pezdevi ve Beyâzizâde gibi alimler de savunmaktadırlar. İman *kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve ameller işlemek* şeklinde tarif edenlere ise, genelde, Hâricîler ve Mu‘tezile olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra kaynaklarda imanı, tasdik olmaksızın *sadece dilin ikrarı* olarak gören Kerrâmîyye ve imanı *sadece bilgi (marifet)* olarak kabul eden Cehmiyye gruplarından da söz edilmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂMÎ KAYNAKLARDA İMAN

2.1. Kur'ân'da İman

İman lafzı Kur'an'da, çeşitli isim ve fiil kalıplarında olmak üzere 800'den fazla yerde geçmektedir.¹⁴¹ Bu rakamın yüksek olması, gerek ameli (davranış), gerek kesin inancı ifade etmek için, Kur'an'da iman sözcüğüne sık sık başvurulduğunu göstermektedir.¹⁴² İmanın Kur'an'da kullanılış şekillerini şöyle sıralayabiliriz:¹⁴³

- i. Kendini güvende hissetmek anlamındaki *emn* kökünden türediği için iman, Kur'an'da emniyet ve güven içinde olma anlamında kullanılmıştır. “*Hani İbrahim: Rabbim! Bu şehri güvenli bir şehir kıl*”¹⁴⁴, “*Eğer birbirinize güvenirsiniz kendisine güvenilen kimse emanetini ödesin ve Rabbi Allah'tan sakınsın*”¹⁴⁵, “*Peki, karada sizi yere geçirmesinden, yahut üzerinize taşlar savuran kasırga göndermesinden, sonra da kendinize bir vekil bulamamaktan güvende misiniz?*”¹⁴⁶ Ayrıca birçok ayette¹⁴⁷ iman, korku (*havf*) kelimesinin zıddı olan güven (*emn*)¹⁴⁸ anlamında kullanılmıştır.

¹⁴¹ Muhammed Fûad Abdülbâki, *Tafsîlu Âyâtî'l-Kur'ân*, Çev. Bekir Karlığa (İstanbul: Şamil Yayınevi, 2008), s.110; Sinanoğlu, “İman”, DİA, XXII, s. 213.

¹⁴² Louis Gardet, “Islam”, The Encyclopaedia of Islam – New Edition – (Leiden: 1971), III, 1170.

¹⁴³ Halil Taşpınar, *İman ve İslâm Terimlerine Kur'an ve Tefsir Bağlamında Bir Bakış*, Diyanet İlmi Dergisi 40/4 (2004), s. 10

¹⁴⁴ el-Bakara 2/126.

¹⁴⁵ el-Bakara 2/283.

¹⁴⁶ el-İsrâ 17/68.

¹⁴⁷ Al-i İmran 3/97; en-Nisâ 4/91; el-Araf 7/97-99; el-Fussilet 41/40; el-Mülk 67/16-17; el-Kureyş 106/4; Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Sülün, *Kur'ân'ı-Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), s. 51.

¹⁴⁸ er-Râgıb, *el-Müfredât*, s.303.

- ii. Mutlak tasdik ve tereddütsüz inanma manasında kullanılmıştır: *“Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapkınlıktan iyice ayrılmıştır. O halde, kim tağutu tanımayıp Allah’a inanırsa, kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulpa yapışmıştır.”*¹⁴⁹, *“Ey iman edenler! Kendilerine kitap verilenlerden herhangi bir gruba uyarsanız, imanınızdan sonra sizi döndürüp kâfir yaparlar.”*¹⁵⁰
- iii. Kur’an’da sözle imanın geçerli olmadığına, kalbe yerleşmeyen inancın hiçbir şey ifade etmediğine işaret edilmiştir. *“Bedevîler “İman ettik” dediler. De ki: “İman etmediniz. (Öyle ise “İman ettik” demeyin) “Fakat boyun eğdik” deyin. Henüz iman kalplerinize girmedi.”*¹⁵¹, *“İnsanlardan, inanmadıkları hâlde “Allah’a ve ahiret gününe inandık” diyenler de vardır”*¹⁵², *“Ey Peygamber! Kalpten inanmadıkları hâlde, ağızlarıyla “İnandık” diyenler (münafıklar) ile Yahudilerden küfürde yarışanlar seni üzmesin”*¹⁵³, *“Kalbi imanla dolu olduğu hâlde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah’ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah’tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır.”*¹⁵⁴
- iv. Kur’an’da iman ile islâm kelimesi genellikle aynı anlamda kullanılmıştır.¹⁵⁵ Aşağıdaki ayetlerde aynı kişilerden bahsedilirken hem mümin, hem müslim lafızları kullanılmıştır: *“Musa, “Ey kavmim! Eğer siz gerçekten Allah’a iman etmişseniz, eğer O’na teslim olmuş kimseler iseniz, artık sadece O’na tevekkül edin” dedi.”*¹⁵⁶, *“(Gerçeği görmeyen) körleri sapıklıktan vazgeçirip doğru yola getiremezsin. Ancak ayetlerimizi inanıp*

¹⁴⁹ el-Bakara 2/256.

¹⁵⁰ Al-i İmran 3/100; Ayrıca bu konuda bkz. el-Bakara 2/256; Al-i İmran 3/106; En’âm 6/158; Yunus 10/90; en-Nahl 16/104.

¹⁵¹ el-Hucurât 49/14

¹⁵² el-Bakara 2/8.

¹⁵³ el-Mâide 5/41.

¹⁵⁴ en-Nahl 16/106

¹⁵⁵ C. B. Macdonald, *“İman”*, Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967), II, s. 984.

¹⁵⁶ Yûnus 10/84.

*da müslüman olmuş olanlara duyurabilirsin*¹⁵⁷, “*Orada (Lût’un yöresinde) bulunan müminleri çıkardık. Zaten orada bir ev halkından başka müslüman bulamadık.*”¹⁵⁸

- v. Kur’an ayetlerinde, imanın kemalinin artacağı, yani imanda keyfiyet bakımından derecelerin olduğu ifade edilir: “*Herhangi bir sûre indirildiğinde, içlerinden, (alaylı bir şekilde) “Bu hanginizin imanını artırdı?” diyenler olur. İman etmiş olanlara gelince, inen sûre onların imanını artırmıştır.*”¹⁵⁹, “*O, inananların imanlarını kat kat artırmaları için kalplerine huzur ve güven indirendir.*”¹⁶⁰, “*Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O’nun ayetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır.*”¹⁶¹
- vi. Kur’an’da Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine,¹⁶² ahirete¹⁶³ mutlaka iman edilmesi gerektiği, müminlerin ancak Allah’ın koymuş olduğu yasaklara¹⁶⁴ ve buyruklara¹⁶⁵ uydıkları takdirde kurtuluşa erecekleri¹⁶⁶ belirtilmiştir.

Sonuç olarak, Kur’ân ayetlerinde iman kelimesi sadece sözlük anlamında kullanılmamıştır. Sözlük anlamında iman, daha çok korkunun zıddı olan güven (*emn*) ve tasdik etme (inanma) anlamlarına gelmektedir. Sözlük anlamlarının dışında kullanıldığı yerlere baktığımızda ise imanın anlam yelpazesinin, dinin hem inanç hem amel boyutlarını kapsayacak şekilde genişlediğini görmekteyiz. Bu bakımdan iman, sadece kalp ile ilişkilendirilen bir eylem olmaktan çıkıp, dinî hayatın bütün alanları ile ilişkili olan bir kavram haline dönüşmektedir. Bu sebeple, ayetlerin ışığından baktığımızda

¹⁵⁷ en-Neml 27/81.

¹⁵⁸ ez-Zâriyât 51/35-36.

¹⁵⁹ et-Tevbe 9/124.

¹⁶⁰ el-Feth 48/4.

¹⁶¹ el-Enfâl 8/2.

¹⁶² el-Bakara 2/285.

¹⁶³ en-Nahl 16/22.

¹⁶⁴ el-Furkân 25/68.

¹⁶⁵ et-Tevbe 9/112.

¹⁶⁶ el-Bakara 2/2-5, 82.

mümin kimsenin bazı şeylere inandığını sadece dili ile söylemesi veya kalbinde bunları tasdik tasdik etmesi yeterli değildir. Mümin kimse, ilâhi yasaklara ve buyruklara uyma konusundaki titizliğini, son nefesine kadar koruması gerekmektedir.

2.2. Hadis Kaynaklarında İman

İman konusuna, *el-Kütübüs's-sitte*'nin dördünde *kitap/bab* adı altında müstakil bölüm olarak, diğer ikisinde ise eserin kendi içerisindeki sistematığe göre değişik yerlerinde, ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Bunlardan imana ait en geniş açıklama, Müslim'in (ö. 261/875) *Sahih*'inde yer almaktadır.¹⁶⁷ *Sahih-i Müslim*'in *İman* kitabında yaklaşık 200 sayfalık bir hacmi bulan 380 hadis rivayet edilmektedir.¹⁶⁸

Hadis kaynaklarında İmana ayrılmış bu bölümlerin muhtavasıyla ilgili kısaca şu başlıkları sıralayabiliriz: “İmanın tarifi, esasları. İmanın kemali, artıp-eksilmesi. İmanın şu’beleri. İman-İslâm ilişkisi. İmanın tadına erebilmek için sahip olunması gerekli hususiyetler. Can güvenliği ve İman. İman-amel ilişkisi. İman-mâsiyet münâsebeti. Nifak ve münâfıklık. Müslümanı küfür ile itham. Müslümanların gruplara ayrılacağı. Fitne günlerindeki durum. İman ile ölenin cennete, imansız ölenin cehenneme gideceği.”¹⁶⁹

Ehl-i hadisin/selefiyenin iman konusundaki yaklaşımları tezimizin bir sonraki bölümünde özetleneceği için, hedeflediğimiz çizgiden sapmamak esasına uygun olarak kelâmcıların kendi imanî görüşlerini delillendirmede kullandıkları hadislere kısaca değinmek istiyoruz:

Cibrîl hadisi olarak bilinen hadiste sahâbî Ebû Hureyre (ö. 58/678) (r.a.) şunları anlatıyor: Hz. Peygamber (a.s.) bir gün insanların arasında oturuyordu. O sırada ona bir zat geldi ve: “*Ey Allah'ın Resulü! İman nedir?*” dedi. Rasûlallah da “*Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve öldükten sonra dirilmeye inanmandır*” buyurdu. Bunun üzerine o şahıs “*İslâm nedir?*” dedi. Resûl-i Ekrem cevaben “*İslâm, Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğuna şahitlik etmen, namaz kılman, zekâtı vermen, Ramazan orucunu tutman ve imkan bulduğun takdirde haccetmendir*” karşılığını verdi. Aynı kişi “*Ey Allah'ın Resulü! İhsan nedir?*” diye sordu.

¹⁶⁷ İmân, Buhârî'de 2.kitap, Müslim'de 1. kitap, Tirmizî'de 38. kitap ve Nesâî'de ise 47. kitaptır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhtevâ Değerlendirmesi*, MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1997-1998, sayı 5-6, s. 256.

¹⁶⁸ Sinanoğlu, “*İman*”, DİA, XXII, s. 213.

¹⁶⁹ Çakan, *Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhtevâ Değerlendirmesi*, s. 258.

H.z. Peygamber (a.s.) de: “Allah’a O’nu görürcesine ibadet etmendir. Her ne kadar O’nu görmüyorsan da O seni muhakkak görür” buyurdu.¹⁷⁰

İbn Ömer’in (ö.73/693) (r.a.) naklettiğine göre: H.z. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: “İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir: “Allah’tan başka ilah yoktur. H.z. Muhammed onun elçisidir” demek, namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan orucunu tutmak ve hacetmek.”¹⁷¹

Bir başka bir hadiste, Üsâme b. Zeyd’in (ö. 54/674) (r.a.), savaş esnasında bir kişiyi “Allah’tan başka tanrı yoktur” dediği halde öldürdüğü, bunun üzerine dönüşte bunu Rasûlullah’a anlattığında H.z. Peygamber’in ona: “Öldürdüğün adam doğru mu söylüyor, yoksa yalan mı söylüyor, kalbini yarıp baktın mı?” dediği anlatılmıştır.¹⁷²

Ebû Sa’îd el-Hudrî (ö. 74/693-94) (r.a.) Rasûlallah’ın şöyle dediğini rivayet ediyor: “Allah cennetlikleri cennete, cehennemlikleri de cehenneme koyacak. Sonra da, bakın kalbinde hardal tanesi kadar imanı olan birini bulursanız onu cehennemden çıkarın diyecek.”¹⁷³

Bir hadiste Allah Rasûlü şöyle buyurmuştur: “İnsanlar “Allah’tan başka tanrı yoktur, Muhammed O’nun elçisidir” deyinceye kadar kendileriyle savaşmaya emrolundum. Ne zaman bunu söylerse kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Ancak dinî cezalar müstesnâ, iç yüzlerinin muhasebesi ise Allah’a aittir.”¹⁷⁴

Ebû Hureyre’den (ö. 58/678) (r.a.) rivayet edilen bir hadiste Allah Rasûlü (a.s.) şöyle buyurmuştur: “Zina yapan kişi, zinası esnasında mümin olarak zina etmiş olmaz. Hırsız da hırsızlık yaparken mümin olarak çalmaz. Şarap içen kimse, şarap içerken mümin olarak içmiş olmaz.”¹⁷⁵

¹⁷⁰ el-Buhârî, “el-İman”, 37; Müslim, “el-İman”, 1; et-Tirmizî, “el-İman”, 4; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9; en-Nesâî, “el-İman”, 4; Bunlardan, Buhârî hariç diğerlerinin hepsinin rivayetinde imanın altıncı esası olarak “hayrı ve şerri ile birlikte kadere iman” ibaresi yer almaktadır. Geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Âmentü”, DİA, III, s. 28.

¹⁷¹ el-Buhârî, “el-İman”, 1, 3; Müslim, “el-İman”, 5; et-Tirmizî, “el-İman”, 3;

¹⁷² Müslim, “el-İman”, 41; İbn Mâce, “el-Fiten”, 1.

¹⁷³ el-Buhârî, “el-İman”, 15; Müslim, “el-İman”, 82.

¹⁷⁴ el-Buhârî, “el-İman”, 17; Müslim, “el-İman”, 8; İbn Mâce, “el-Fiten”, 1;

¹⁷⁵ el-Buhârî, “el-Eşribe”, 1; Müslim, “el-İman”, 24; İbn Mâce, “el-Fiten”, 3; Bu hadis, Mu‘tezile’ye göre, büyük günah işleyen mümin olmadığını gösteren delildir. Ehl-i Sünnet ise, onlara cevap olarak şu hadisi delil getiriyorlar: “Evet, Ebu Zerr’in burnu yere sürtülsün. Bir mümin zina etse, hırsızlık da yapsa cennete girecektir. (Buhari, 5827)” Ayrıntılı bilgi için bkz. et-Teftâzânî, Şerhu’l-Akâid, s. 107.

Hız. Peygamber (a.s.) Şöyle buyurmuştur: “*Kim kasten namazı terk ederse kâfir olur.*”¹⁷⁶

Bir hadislerinde Hız. Peygamber (a.s.) Şöyle buyurmuştur: “*İman yetmiş küsür veya altmış küsür Şubedir. O Őubelerin en üstünü “Allah’tan başka ilâh yoktur” sözü, en aşağı derecesi eziyet veren Şeyi yoldan kaldırmaktır.*”¹⁷⁷

Hız. Peygamber (a.s.) Şöyle buyurmuştur: “*Her kim ‘Allah’tan başka ilah yoktur (Lâ ilâhe illallah)’ derse Cennet’e girecektir.*”¹⁷⁸

Sonuç olarak, teville tabi tutulmadan, sadece literal anlamda hadislere baş vurulduğunda, insanı mümin yapan temel ölçütlerin tespiti zorlaŐmaktadır. Söz gelimi, Cibril hadisinde imanın tanımını yapılmıştır. Fakat Cibril hadisinde zikredilen Şeylere inanmak suretiyle imanı elde eden birisi kasten namazı terk ettiğinde ise, başka bir hadise göre dinden çıkmaktadır. Halbuki hadiste, kalbinde hardal danesi kadar imanı bulunan kimsenin cennete gireceği buyrulmaktadır. Bunun yanında hadislere göre, imanın Şubeleri de vardır. Başka bir ifade ile, iman seviye seviyedir. En yüksek imana ancak bu Őubelerin hepsini gerçekteŐtiren kişi erişebilmektedir. Bu aynı zamanda, imanın peyder pey oluştuğu anlamını da çağırıştırmaktadır. Meseleyi karıştıracak böyle çağırışimlardan dolayıdır ki, iman kavramının tespitinde kelâmıcıların görüşlerine baŐvurmak elzemdir. Tezimizin amaçlarından biri olarak biz de, ehl-i sünnet kelâmıcıların, özellikle de Ebü’l-Muîn Nesefî’nin iman nazariyesini inŐâ ederken ayet ve hadisleri yorumlama kabilyetini somut örnekler ile oraya koymayı çalıştık. Bu amacımızı desteklemesi adına, diğer kelâmıcıların iman görüşlerine kısaca yer verilmesinin de önemli olduğu kanaatindeyiz.

2.3. Kelâmî Mezheplerde İman

Yukarıda değinildiği gibi, hadis taraftarları iman konusu ile ilgili hadisleri “Kitabu’l-İmân” adı altında müstakil bir kitap olarak veya herhangi bir kitabın bölümü olarak bir araya getirmişler. Üstelik bu gelenek *el-Kütübüs’s-sitte* yazarlarından çok daha erken dönemlerde başlamıştı. Sözelimi biz Ma’mer b. Râşid’in (ö. 153/770) *el-Câmi’* adlı eserinde “*Bâbu’l-İmân ve’l-İslâm*” adını taşıyan bir başlık olduğunu biliyoruz. Bunların

¹⁷⁶ İbn Mâce, “el-Fiten”, 23; et-Tirmizî, “el-İman”, 9; en-Nesâî, “es-Sünen”, 7; Haricîler, fasığın kâfir olduğunu bu hadis ile istidlal ediyorlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. et-Teftâzânî, *Şerhu’l-Akâidi*, s. 107.

¹⁷⁷ el-Buhârî, “el-İman”, 3; Müslim, “el-İman”, 12; et-Tirmizî, “el-İman”, 6; en-Nesâî, “el-İman”, 6.

¹⁷⁸ Müslim, “el-İman”, 53.

dışında, sırf hadis taraftarlarının görüşlerini savunmak için yazılan eserlerde, daha net bir ifade ile, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve ekolünce benimsenen fikhi görüşlerin toplandığı *Mesâ'il*'lerde de iman konusu işlenmiştir.¹⁷⁹

Mu'tezilî ve Sünnî kelâm alimleri iman ile ilgili meseleleri, kitaplarının son kısmını teşkil eden *semi'yyât* bölümünde, *el-esmâ ve'l-ahkâm* adı altında incelemişlerdir.¹⁸⁰ “Bu terkinin birinci kısmı (*el-esmâ*) ahirette insanların mümin, fasık, kâfir münafık şeklinde gruplara ayrılacağına ve bu vasıflarla nitelendirileceğine, ikinci kısmı (*el-ahkâm*) ise bunlara yapılacak muamelelere işaret etmektedir.”¹⁸¹

2.3.1. Selefiyye'de İman

Akaid konularında sahabe, tabiîn ve onları takip edenlerin yolunu izleyenler olarak tanımlanan Selefiyye naslarda yer alan ayet ve hadisleri olduğu gibi bırakmak, yani ne zahirî manalarını almak ne de te'vile gitmek metodunu benimsemişlerdir.¹⁸² Bundan dolayı, “belli bir ayet ve hadis olmayan, sahabilerden ve tabiîlerden bir ittifak görülmeyen meselelere dalan Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye “Ehl-i Sünnet-i Âmme” olarak isimlendirilirken, Selefiyye alimleri “Ehl-i Sünnet-i Hâsse” olarak isimlendirilmiştir.”¹⁸³ Eş'ari'nin *Makâlât*'ında hadis ve fıkıh alimleri olan Selefiyye'nin iman nazariyesi şöyle özetlemiştir: “Onlar, imanın, söz ve amel olduğunu, arttığını ve eksildiğini kabul ederler. İmanın, mahluk ve gayr-ı mahluk olduğunu söylemezler. Onlara göre İslâm, imandan başkadır. Büyük günah işleyen hiç kimsenin cehenneme gireceğine dair hüküm vermezler. Kişi büyük günah işlese de kendinde bulunan imanını sebebiyle mümindir.”¹⁸⁴

Yukardaki tanımdan da görüldüğü gibi Selefiyye alimleri ameli imandan bir parça olarak kabul etmişler, bu görüşlerini desteklemek için ise daha çok “*İman edenler ve salih amel işleyenler*” şeklindeki ayetlere baş vurmuşlardır. Onlara göre bu ayetlerdeki *vâv* hafi, atıf harfi olmadığı için, iman ile amel birbirinden ayrılmamış, bilakis

¹⁷⁹ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2002), s. 20.

¹⁸⁰ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 713; en-Nesefî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 143; es-Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 179; er-Râzî, *el-Muhassal*, s. 215; et-Teftâzânî, *Makâsîd*, s. 708; Kadı Abdülcebbar, *el-Muhtasar fi Usûli'd-Din*, Çev. Murat Memiş (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), s. 140.

¹⁸¹ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 81.

¹⁸² Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 275.

¹⁸³ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), s. 91.

¹⁸⁴ el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 418.

birleştirilmiştir.¹⁸⁵ Bu konuda Selefiyye için çok önemli delillerden birisi de “İman yetmiş küsür şubedir” hadisidir. Çünkü bu hadis Selefiyye’ye göre, Allah’ın yapılmasını buyurduğu veya yasakladığı her şeyin iman değerinde olduğunu göstermektedir.¹⁸⁶ Buna rağmen onlar, büyük günah işleyen kimsenin cehenneme gireceğini veya muvahhidin de kesin cennete gireceğini söylemezler. İkisinin de ahireti ile ilgili hükmü Allah’a bırakırlar¹⁸⁷

2.3.1.1. İbn Teymiyye’de İman

Selefi alim İbn Teymiyye (ö. 728/1328), ünlü Eş’arî kelâmcısı Bâkılânî’nin (ö. 403/1013) özelinde, imanı kalp ile tasdik olarak tanımlayan ehl-i sünnet kelâmcılarını eleştirmiştir. İbn Teymiyye, Ebü’l-Hasan Eş’arî’nin “İman kalp ile tasdiktir” görüşünü Cehm b. Safvân’dan aldığını, sonrakiler ise bunu sünnet imamlarının görüşü zannederek devam ettirdiklerini, halbuki Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) bu görüşü savunanları tekfir ettiğini belirtmektedir.¹⁸⁸

İbn Teymiyye’ye göre, Kur’an’da namaz, oruç ve hac kelimeleri nasıl müfesser olmaksızın zikredilmiyorsa, (yani namaz, oruç veya oruç gibi ibadetler ile ilgili hususlar nasıl genişçe açıklanıyorsa) aynı şekilde “iman” kelimesi de mutlak olarak zikredilmemiş olup, ya kayıtlı veya mutlak-müfesser olarak gelmiştir. İşte “iman” kelimesinin mukayyed veya mutlak-müfesser olarak zikredildiği ayetlere baktığımızda, imanda tasdik ile birlikte amelin de bulunması gerektiği ifade edilmektedir.¹⁸⁹

İbn Teymiyye’ye göre, kişinin mümin olması için tasdik ile birlikte amelin de mutlaka olması gerekir. O, tasdiki daha çok dil ile *ikrar* olarak anlamaktadır. Kalpten geçen şeylerin söz olmadığına müslümanların ittifak ettiklerini söylemektedir. İnsanın içinde söylemek istedikleri, ancak dil ile ifade edildiğinde “kavl” adını alacağını, bunun

¹⁸⁵ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 93.

¹⁸⁶ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 96.

¹⁸⁷ el-Eş’arî, *Makâlât*, s. 418.

¹⁸⁸ İbn Teymiyye, el-Bakillânî’nin, imanın tasdik anlamına geldiği konusunda dilcilerin arasında icmanın varlığına dair ifadelerini uzun uzadıya eleştirmiş, böyle bir iddianın asılsız olduğunu iddia etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim İbn Teymiyye, *Mecmû Fetâvâ*, VII, Thk. Amir Cezzar ve Enver Baz (Beyrut: Darü’l-Vefa, 1997), s. 80.

¹⁸⁹ Burada İbn Teymiyye, iman kelimesinin kayıtlı olarak zikredildiği ayetlere el-Bakara 2/3, Yunus 10/83 ve mutlak-müfesser olarak zikredildiği ayetlere el-Enfâl 8/2, el-Hucurat 49/15, en-Nisa 4/65 örnek vermiştir. Geniş bilgi için bkz. İbn Teymiyye, *Mecmû Fetâvâ*, s. 84.

sonucu olarak da, gücü yettiği halde dili ile ikrar etmeyenin, yani kelime-i şehâdeti söylemeyenin mümin olarak adlandırılmayacağını vurgulamaktadır.¹⁹⁰ Kısacası, İbn Teymiyye imanı *söz ve amel* olarak tanımlamaktadır. Burada sözden kasıt, imanın kalpteki bilgi (marifet) hali ile birlikte dil ile ikrarıdır. Amelden kasıt ise, hem kalbe hem de azalara (cevâhir) yönelik amellerdir.¹⁹¹ İbn Teymiyye kalbe yönelik amelleri: Allah ve Rasülü'nü sevmek, Allah'tan korkmak, Allah'a saygı göstermek olarak açıklamaktadır. Azalara yönelik ameller ise, namaz, zekât, oruç ve buna benzeri amellerdir.¹⁹²

İbn Teymiyye'ye göre, iman artar ve eksilir. O, bu konuda sahabeden birçok meşhur rivayetin geldiğini belirterek, sahabe Umeyr b. Hutamî'den rivayet edilen şu hadisi örnek vermektedir: Hz. Peygamber (a.s.) şöyle demiştir: “İman artar ve eksilir”. Sahabeler Hz. Peygamber'e (a.s.): “İmanın artması ve eskilmesi ne demek” diye sorduklarında ise, O (a.s.) şöyle cevap vermiştir: “Allah'ı zikredip tesbih ettiğimizde, bu imanın artması demektir. Gaflete düştüğümüz ve O'nu anmayı unuttuğumuz durumda imanın eksilmesidir.”¹⁹³ Bu ve benzeri hadisleri delil gösteren İbn Teymiyye, Hz. Peygamber'in getirdiklerini bilip tasdik eden iki kişiden, ilahi emir ve yasakları öğrenip amel edenin imanının, bunları yapmayanın imanından daha fazla olduğunu savunmaktadır. Aynı şekilde, Allah'ın isimlerinin anlamını tek tek bilerek iman edenin imanını da, Allah'ın isimlerine topluca iman edenin imanından daha kâmindir.¹⁹⁴

İbn Teymiyye, imanda istisnanın sünnet olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁵ Ona göre, “Ben inşallah müminim” demek, Mürcie ve Mu'tezile'nin zannettiği gibi, imanın aslından şüphe etmek anlamına gelmez. Kişinin, mutlak olarak “müminim” demesi için, imanın “yetmiş küsur” bölümünün/gereklerinin yerine getirilmesi gerekir. Müminin bütün bunları kusursuz yerine getirmesi tabii ki de söz konusu olamaz. İbn Teymiyye imanını, kelime-i şehadet ile başlayıp iman üzere öleceği zamana kadar yerine getirilen bir ibadete benzetir.¹⁹⁶ Bu sebeple, “ibadetin” sonuna kadar titizlikle yerine getirilmesi

¹⁹⁰ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, s. 91.

¹⁹¹ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, s. 110.

¹⁹² İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, s. 410.

¹⁹³ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, s. 142.

¹⁹⁴ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, s. 148.

¹⁹⁵ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, s. 406.

¹⁹⁶ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, s. 407.

gerekir. “İbadetin” devamında onu bozan herhangi bir olay tahakkuk ettiğinde, ibadet bozulur. Buna rağmen, eğer kişi “Ben müminim” demek ile, imanın kemalini değil de, aslını kastediyorsa, bunda bir sorun yoktur. Başka bir ifade ile “Kanını haram kılan” iman bütün müminler için geçerlidir. Yalnız “Allah adı anıldığı zaman kalbi ürperecek”¹⁹⁷ kamil iman kastedildiği zaman “Ben inşallah müminim” demek gerekir.¹⁹⁸

İbn Teymiyye’ye göre, büyük günah işleyenin ne mümin olduğu, ne de mutlak anlamda mümin olmadığı söylenir. Böyle kimseye eksik mümin veya isyankâr mümin ya da günahıyla fasık mümin denir.¹⁹⁹ Bu konuda İbn Teymiyye kendi görüşünü şöyle özetlemektedir: “İslâm dinine mensup olup, kendileri fasık kabul edilen kimseler Hâricîlerin ve Mu‘tezile’nin iddia ettiği gibi ebedi cehennemde kalmayacaklardır. Bunlar din, iman ve itaat bakımından da kamil insanlar değildir. Bilakis, onların iyilikleri de, kötülükleri de vardır. İyilikleri sebebiye mükâfatı, kötülükleri sebebiyle de cezayı hak ederler.”²⁰⁰

Cibrîl hadisinde iman ile İslâm birbirinden ayrı olarak açıklandığı için, İbn Teymiyye’ye göre bunlar aynı şeyler değildir.²⁰¹ İbn Teymiyye, “İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir”²⁰² hadisinden hareketle, bina ile binayı ayakta tutan “temel”i aynı şeyler olarak kabul ediyor. Böylelikle, dinin üç mertebesinden bahsederken, en aşağıda İslâm’ın, ortada imanın, en üstte ise ihsânın olduğunu ifade ediyor. Bu durumda İbn Teymiyye’ye göre, her mühsin mümindir ve her mümin de müslimdir. Fakat her mümin mühsin değil ve her müslim de mümin değildir.²⁰³

2.3.1.2. İbn Kayyim el-Cevziyye’de İman

Hocası İbn Teymiyye gibi müteahhirin kelâmına karşı sert tavır alan²⁰⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), diğer itikadî konularda olduğu gibi, iman meselesinde de sahabe ve tabîilerin görüşleriyle yetinmeyi, ayrıntıya dalınması gereken yerlerde ise aklî ilkelerin

¹⁹⁷ el-Enfâl 8/2.

¹⁹⁸ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, s. 408.

¹⁹⁹ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, s. 410.

²⁰⁰ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, s. 414.

²⁰¹ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, s. 7.

²⁰² el-Buhârî, el-İman, B. 1, 3; Müslim, el-İman, B. 5; et-Tirmizî, el-İman, B. 3;

²⁰³ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, s. 7.

²⁰⁴ İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, s.84.

naslardan hareketle belirlenmesinin gerektiğini savunmuştur.²⁰⁵ O, imanı *ilim ve amel* olarak tanımlamıştır. Bu tanımında amel iki unsurdan oluşur. Birincisi *sevgi ve nefret* bakımından kalbin amelidir. Bundan sonra ise, hükümleri yerine getirip getirmeme bakımından organların ameli gelir. Bu ise, *itaat ve sakınmadır*. Bu dört asıl ile tam iman gerçekleşir. Bunlardan herhangi biri eksik olduğunda iman eksiktir.²⁰⁶

Diğer bir eserinde İbn Kayyim el-Cevziyye, imanın batınî ve zahirî yönlerinden bahseder. İmanın zahirî yönü, dilin *ikrarı* ve organların *amelidir*. İmanın batınî yönü ise, kalpteki tasdik, teslimiyet ve *sevgiden* oluşmaktadır. İmanın batını olmadan, zahirine sahip olmanın, kanın bağışlanmasından ve mal, nesilin koruma altına alınmasından başka bir faydası yoktur. Zahir olmadan, batınla yetinmek ise, sadece inancın aksine beyanda bulunmaya zorlanma (ikrah), korku ve helâk durumlarında geçerlidir. Bir özür olmadan amalden geri durmak, batındaki (kalp) fesada ve imansızlığa işarettir. Amelde eksiklik, imanın zayıflığına, amelde ısrar ise imanın gücüne işarettir. İman, İslâm'ın özüdür. Kesin inaniş (yakîn) ise, imanın özüdür. İmanı ve yakîni arttırmayan her bir ilim ve amel, hastalıklıdır. Aynı şekilde, amele götürmeyen her bir iman da, hastalıklıdır.²⁰⁷

İbn Kayyim el-Cevziyye, akaide dair manzum eseri *el-Kasîdetü'n-Nûniyye*'sinde “*İman söz (kavl) ve fiildir, taat ile kesin artar, taatsizlik ile azalır*” şeklinde, yukarıda kendisine ait olan tanımlarda kullanılmayan farklı kelimeler ile tarif etse bile, aslında aynı anlamları kast etmiştir. İmanın tanımı geçen bu kıtayı şârihler şu şekilde yorumluyorlar: “İman, kalp (cinân) ile tasdik, rûknler ile amel, dil ile ikardır. Ehl-i sünnet ve ehl-i hadis, iman arttığını kabul eder. Onların çoğunluğu ise hem arttığını hem eksildiğini söyler. Bir kısmı ise, iman sadece arttığını, fakat eksilmediğini belirtir. İmam Mâlik'ten (ö.179/795) gelen iki rivayetten birisi böyledir. Bir kısmı ise, Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797) gibi, iman hep artıp durduğunu söyler. İmanın artıp eksildiği konusunda sahabelerden de rivayet gelmiştir. Sahabe arasında bu meselede ihtilafın olduğu bilinmemektedir.”²⁰⁸

²⁰⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Kayyim el-Cevziyye”, DİA, XX, s. 126.

²⁰⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-lehfân fî sâyiidi 'ş-şeytân* (Cidde: Daru Alemi'l-Fevaid, 2019), s. 841

²⁰⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fevâ'id* (Cidde: Daru Alemi'l-Fevaid, 2019), s. 124.

²⁰⁸ Ahmed b. İbrâhim b. İsâ, *Tavzîhu'l-makasîd ve tashîhu'l-kavâ'id fî şerhi Kasîdeti'l-İmâm İbni'l-Kayyim* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1986), s.141.

2.3.2. Zâhirî Mezhebinde İman

Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 270/884) tarafından fikhî bir mezhep olarak kurulan Zâhirîliğe göre, Kur'an ve hadis sadece lafzına bağlı kalarak yorumlanır, kıyas kesinlikle red edilir, icmâ ise sadece sahabilerin ortak görüşleri ile sınırlanır.²⁰⁹ Hadislerin zahiri ile amel etmeye ihtimam gösterdikleri için, bunlar da Ehl-i hadis/Selefiyye'den sayılmışlardır.²¹⁰ Selefiyye'de kıyasın olup Zâhirîlikde olmaması, bu iki ekolün arasındaki temel farkı oluşturmaktadır.²¹¹

2.3.2.1. İbn Hazm'da İman

Doğu'da (Bağdat) ortaya çıktıktan bir süre sonra yok olan Zâhirîliği Endülüs'te tekrar diriltten İbn Hazm (ö. 456/1064), İbn Teymiyye'nin yaptığı gibi ehl-i sünnet kelâmcılarını eleştirmiş, kelâm atomculuğunu kesinlikle red etmiştir.²¹² Ona göre, Cehmiyye ve Eş'ariyye'nin, imanı tasdik ile eş anlamlı kabul ederek “*kalb ile tasdik*” şeklinde tanımlaması hatalıdır. “Hiçbir Arap, bir şeyi kalbi ile tasdik edenin (musaddik) kesinlikle “*mümin*” olarak isimlendirileceğini söylememiştir.”²¹³

İbn Hazm, iman ile ilgili Ebu Hanife'ye ait olarak kabul edilen “kalbin tasdiki ve dilin ikrarı” görüşünün de hatalı olduğunu iddia etmektedir. Çünkü İbn Hazm'a göre, tasdik dil ile söylenmesi gerekçe olarak gösterildiğinde, bir şeyi tasdik ettiğini söyleyen herkesin mümin sayılması gerekmektedir. Halbuki herhangi bir şeyi tasdik ettiğini söyleyene mümin ismi verilmez. İbn Hazm'ın gerek Ebu Hanife'yi gerek Eş'ariyye'yi bu konuda eleştirmesindeki esas hareket noktası, onların şeriatta hiçbir ismin lügat/sözlük anlamının dışında kullanmadığına dair bir ön kabul ile bir iman tanımlaması yaptıklarını iddia etmesinden kaynaklanmaktadır.²¹⁴

²⁰⁹ Fazlur Rahman, *İslam*, Çev. Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), s. 148.

²¹⁰ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 194.

²¹¹ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, s. 192.

²¹² İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, s. 246.

²¹³ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâl ve'n-Nihal*, Çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), II, s. 740.

²¹⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, s. 742.

İbn Hazm imanı, “*akit* (عقد), *söz* (قول) ve *amel*” olarak tarif etmektedir.²¹⁵ O, imanın bu kısa tarifini “kalb ile bağlanmak, dil ile söylemek ve organlar ile amel etmek” olarak genişçe açıklarken, aslında İslâm’ı da aynı şekilde tanımladığını vurgulamaktadır.²¹⁶ İbn Hazm’a göre iman ve İslâm aynı şeylerdir. İman ve İslâm, Allah’ın emrettiklerini yerine getirmek ile artar, yasakladığı günahları işlemekle azalır.²¹⁷

İbn Hazm’a göre, bir kimse kalbiyle iman ettikten sonra diliyle bunu söylemiyorsa, takiyye durumu hariç, hem Allah’ın nezdinde hem müslümanların yanında kâfirdir. Aynı şekilde, eğer bir kimse kalbiyle iman etmeden dili ile iman ettiğini söylüyorsa, hem Allah’ın nezdinde hem müslümanların yanında kâfirdir. Bununla birlikte, ister delil getirerek isterse delil getirmeden kalbiyle imanı eden ve bunu dili ile söyleyen kimse, Allah’ın katında da ve müslümanların arasında da mümindir. İbn Hazm’a göre, Hz. Peygamber müşrikleri sadece İslâm ile yükümlü tutmuş, hatta sırf bunun için savaşmıştır, onları hiçbir şekilde delil getirmekle sorumlu tutmamıştır.²¹⁸

İbn Hazm, İbn Mes‘ud’un (ö.32/652) ve birçok sahabînin “Ben inşallah müminim” dediğine dair rivayetlerinin olduğunu söyleyerek, imanda istisnanın doğru olduğunu belirtmektedir. Çünkü ona göre, iman ve İslâm lafızlarına, şeriat tarafından “iyilik ve ibadetler” manası yüklenmiştir. İbn Mes‘ud, işte bu anlamı kast ederek, bir kimsenin kendi kendine, “ibadetlerin tamamını yerine getiren mümin ve müslümanım” demesini doğru bulmamıştır. Yoksa, imanın sadece sözlük anlamını kast ederek “Ben müminim (tasdik ediciyim)” demenin bir sakıncası yoktur.²¹⁹

İbn Hazm’a göre, iman ve İslâm artıp eksilse bile, *yakin* (kesin tasdik) kavramı artma ve eksilme ile ilişkilendirilemez. Çünkü kesin tasdikin başka bir kesin tasdikten daha güçlü veya zayıf olması düşünülemez. Eger düşünülebiliyorsa, o zaman tasdik kesinlik derecesinde gerçekleşmemiş ve içerisinde şüphe barındırıyor demektir.²²⁰

²¹⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, s. 746.

²¹⁶ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *İlmu’l-Kelâm*, Thk. Ahmed Hicazî es-Saka (Kahire: el-Mekteb el-Sakafî, 1989), s. 83.

²¹⁷ İbn Hazm, *ez-Zâriyât* 51/35-36 ve *el-Hucurât* 49/17 ayetlerinin, iman ile İslâm’ın aynı şeyler olduğuna delalet ettiğini söylemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hazm, *İlmu’l-Kelâm*, s. 83.

²¹⁸ İbn Hazm, *İlmu’l-Kelâm*, s. 85.

²¹⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, s. 840.

²²⁰ İbn Hazm, *İlmu’l-Kelâm*, s. 89.

İbn Hazm, “Kim bir mümini kasden öldürürse, artık onun cezası cehennemde ebedi kalmaktır” ayetindeki²²¹ “ebedi kalmaktır” ifadesini, “şefaata ile çıkacakları zamana kadar bir müddet kalmak” olarak yorumlamaktadır. Yani cezası bittiğinde kişinin cehennemden çıkarılacağını söylemektedir. Ayrıca o, bu bağlamda büyük günah işleyen müminin kâfir olmadığını, emir ve yasaklara dikkat etmeyen müslümanın günahkâr (âsi) mümin olduğunu da kaydetmiştir.²²²

2.3.3. Mâtürîdî Kelâmında İman

Hicri 3. ve 4. asırlarda fıkıh ve hadis alimleri ile Mu‘tezilîlerin arasında çatışmaların şiddetlendiği bölgelerden biri olan Mâverâünnehir’de, kelâm ilmini kullanarak münazaralar yapmakla meşhur olan Ebu Mansûr el-Mâtürîdî’nin (ö. 333/994) “usûl”de Ebu Hanife’nin (ö. 150/767) akaid görüşlerine dayandırılmış, akli ve nakli delillerle zenginleştirilmiş eserleri ortaya koyması ile birlikte Mâtürîdî kelâmının temelleri atılmış oldu.²²³ Böylelikle Mâtürîdî’den sonra, hanefiliğin akaid ile ilgili görüşleri “Mâtürîdîyye” adıyla isimlendirilmeye başlandı.²²⁴ Özellikle, Ebü’l-Muîn en-Nesefî’nin (ö. 508/1115) önemli katkıları ile “Mâtürîdîlik” ekolu daha da yaygınlık kazanmış oldu.

Mâtürîdîlikte genel olarak “iman kalb ile tasdiktir” tanımı hakim olmasına rağmen, bu tanıma “ikrar”ı da dahil edenleri göz önünde bulundurarak, burada görüşlerine değineceğimiz alimleri iki başlık altında incelemeyi uygun görmekteyiz:

2.3.3.1. İmanı tasdik ve ikrar olarak tanımlayanlar

İmanın oluşması için tasdik ile ikrarın birlikte bulunması gerektiğini savunanların başında Ebu Hanife (ö. 150/767) gelmektedir. Ona göre, iman kalp ile tasdik ve dil ile ikrardır (اقرار باللسان و تصديق بالجانان). Ne sadece ikrar, ne de sadece tasdik imandır. Sadece ikrar iman olsaydı, münafıklar mümin olurdu. Aynı şekilde iman için sadece tasdik yeterli

²²¹ en-Nisâ 4/93.

²²² İbn Hazm, *İlmu’l-Kelâm*, s. 92.

²²³ Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu’l-Mezâhibi’l-İslâmiyye*, Çev. Sıbgatullah Kaya (İstanbul: Yeni Şafa Gazetesinin Kültür Armağanı, 2004), s. 184

²²⁴ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, s. 99.

olsaydı, ehl-i kitabın hepsinin mümin olması gerekirdi.²²⁵ Kısacası, Ebu Hanîfe'ye göre iman, Allah'tan gelen her şeyi kalb ile tasdik ve lisan ile ikrar etmektir.²²⁶

Ebu Hanîfe'nin iman ile ilgili şu aşağıdaki görüşleri ise, genellikle Mâtürîdîye alimlerinin hepsi tarafından kabul edilmektedir: İmanın mahalli (yeri/kaynağı) kalptir.²²⁷ İman artmaz ve eskilmez. Çünkü mümin, gerçekten iman eden kişi demektir, kafir de gerçekte inkâr eden demektir. Gerçekten iman eden kişinin imanında artma veya eksilme söz konusu olamaz.²²⁸ “Ben inşallah müminim” demek doğru değildir.²²⁹ “Ben gerçekten müminim” demek, bazılarını yanlış anladığı gibi “Ben cennetliğim” demek değildir. Bu sebeple “Ben gerçek müminim” demede bir sakınca yoktur.²³⁰ Şârinin bazı durumlarda müminlerden bazı amelleri terk etmesini istemesi (âdet gören kadının namazdan muaf tutulması gibi), amellerin imandan bir cüz olmadığı delilidir.²³¹ Mümin kişi hangi günahı işlese işlesin, Allah, kitaplar ve resuller konusunda asla şüpheye düşmediğinden dolayı, mümin olarak kalmaktadır.²³² İman ile birlikte bütün farzları yerine getiren cennetlik kabul edilir, imanı ve ameli birlikte terk eden cehennemlik ve kâfir olur, iman bulunduğu halde, farzlardan bazılarını terk eden günahkâr mümin olur ve böyle kimsenin ahiretteki durumu Allah'a havale edilir.²³³ İman ile İslam ayrı şeyler değildir. İman ile İslâm'ın arasında lügat bakımından fark olmasına rağmen, İslâm'sız iman ve imansız İslâm olmaz, bunların ikisi bir şeyin içi ve dışı gibidir.”²³⁴

Ebu Hanîfe'nin “iman dil ile ikrar ve kalp ile tasdik ve” tanımına sadık kalan Mâtürîdî alimlerinden biri de Hakîm es-Semerkandî'dir (ö. 342/953). Onun eserinde imanın iki farklı tanımına rastlamaktayız. Bu iki tanımda da, iman *kalp* ve *dil* olmak üzere

²²⁵ el-Münâfikûn 63/1 ayetinde münafıkların yalancılar olduğu, el-Bakara 2/146 ayetinde ise ehl-i kitabın Hz. Peygamber'in (a.s.) peygamber olduğunu kesin bildikleri ifade edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Ebu Hanîfe Nu'man b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *el-Vasiyye* (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri), Çev. Mustafa Öz (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), s. 65.

²²⁶ Ebu Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 14.

²²⁷ Ebu Hanîfe Nu'man b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *el-Fıkhu'l-Ebsat* (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri), Çev. Mustafa Öz (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), s. 51.

²²⁸ Ebu Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 66.

²²⁹ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 49.

²³⁰ Beyâzîzâde, *el-Usûlü'l-münife li'l-İmâm Ebi Hanîfe*, s. 127.

²³¹ Ebu Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 66.

²³² Ebu Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 14.

²³³ Ebu Hanîfe Nu'man b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *Risâletü Ebî Hanîfe* (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri), Çev. Mustafa Öz (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), s. 62.

²³⁴ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 56.

iki uzva bina edilmektedir. Birincisi, bildiğimiz meşhur iman tanımıdır. İkincisi ise, “kalben ve lisanen Allah’ın birliğini bilmek (*marifet*)” şeklinde dillendirilmektedir.²³⁵ Semerkandî, iman tanımına amelin dahil edilmesine kesinlikle karşıdır. Bu sebepten o, ehl-i hadis/selefiyye alimlerini eleştirmiştir ve onları bidatçı olarak nitelemiştir.²³⁶

Semerkandî sadece gelecek zamana dair istisnanın, yani “*Ben yarın inşaallah mümin olacağım*” demenin caiz olup, geçmişe ve şimdiki zamana dair istisnanın yanlış olduğuna dikkat çekmektedir.²³⁷ Bunun yanında Semerkandî, imanın artıp eksilmeyeceğini, imanın yaratılmış olmaması ile irtibatlandırmaktadır. O, artma ve eksilmenin ancak fiillerde, yani yaratılmış şeylerde olabileceğini iddia eder. İmanı yaratılmış şey olarak düşünmediği için de, onun artıp eskilmesini mümkün görmez.²³⁸ Semerkandî’nin, imanı yaratılmamış olarak düşünmesi Semerkandî imamların genel görüşüne terstir. Çünkü Semerkandî Mâtürîdîleri, imanın yaratılmış (*mahluk*) olduğunu savunurlar.²³⁹

İmanı kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan ibaret gören Mâtürîdî kelâmcılarının biri de, Ebü’l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî’dir (ö. 493/1100). Pezdevî, Ebu Hanîfe ve Semerkandî’den farklı olarak, imanın tanımını etimolojik gerçeklere dayandırmaktadır. Başka bir ifade ile, imanın lügatta tasdik anlamına geldiği için, şeriatta da tasdik olması gerektiğini savunmaktadır.²⁴⁰ Yalnız Pezdevî, iman tanımına ikrarı eklemesinin delillendirmesini yapmamaktadır. Bunun yerine (zorlama durumu hariç) kişinin dil ile ikrara güç yetirebileceğini belirterek, iman tanımına tasdik ile ikrarın mutlaka girmesi gerektiğini iddia etmektedir.²⁴¹

Pezdevî’de, diğer iki alimden farklı olarak, hasımlarının (Hâricîler, Mu‘tezile ve Rafizîler) iman tezlerini dayandırdıkları nasları tevil edip onlara karşı kullanma çabası görülmektedir. Söz gelimi o, Hâricîlerin ve Mu‘tezile’nin, büyük günah işleyen müminin

²³⁵ el-Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdü’l-A‘zam*, s. 292.

²³⁶ el-Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdü’l-A‘zam*, s. 297.

²³⁷ el-Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdü’l-A‘zam*, s. 39.

²³⁸ el-Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdü’l-A‘zam*, s. 388.

²³⁹ Sadrü’l-İslâm Ebü’l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Usûlü’l-dîn*, Çev. Şerefeddin Gölcük (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1988), s. 223.

²⁴⁰ el-Pezdevî, *Usûlü’l-dîn*, s. 209.

²⁴¹ el-Pezdevî, *Usûlü’l-dîn*, s. 215.

ebedi cehennemde kaldıklarını ispatlamak için kullandıkları ayetlerde,²⁴² sadece *uzun kalma* (خلود) lafzının zikredildiğini ve bu lafzın “ebedi kalma” şeklinde yanlış yorumlandığını belirtmektedir.²⁴³ Pezdevî, aynı şekilde bazı hadislerin de yanlış anlaşıldığını söylemektedir. Meselâ, ona göre, “*Zina eden mümin olduğu halde zina etmez*” hadisi “*dünyada ve ahirette nefisini Allah’ın azabından emin kılarak zina etmez*” şeklinde yorumlanmalıdır.²⁴⁴

Pezdevî’ye göre, Mu‘tezile’nin ve Eş‘arî’nin görüşlerinin aksine, müminler için *icmâlî iman* vacibdir. *Tafsilî iman*, ancak rükünlerde bir karışıklık olduğunda gerekli olabilir. Yoksa, bütün rükünlere tafsilâ olarak iman zordur, hatta mümkün de değildir. Çünkü insanların hepsinden İslâm’ın rükünlerinin her birisi hakkında derin ilme sahip olmasını beklemek yanlış olur.²⁴⁵

Pezdevî, imanın yaratılmış olup olmaması hakkında kendisinin/Ehl-i sünnetin ne düşündüğünü açıkça ifade etmek yerine, bu konuda Buhara ve Semerkand imamlarının arasındaki ihtilafın nelerden kaynaklandığını açıklamaya çalışmıştır. Pezdevî’ye göre, Buhara imamları, Kur’an’ın (Allah’ın kelâmının) yaratılmışlığı görüşünü red ettikleri için, imanın yaratılmamış olduğunu kabul etmektedirler. Başka bir ifade ile, “*Lâ ilâhe illallah*” diyen (Allah’a iman eden) Allah’ın dediğini demiş oluyor. Allah’ın dediği (söz) ise, ezelîdir.²⁴⁶ Öte yandan, Semerkand imamları olaya tamamen farklı noktadan yaklaşmaktadırlar. Onlara göre, kalb ile tasdik ve dil ile ikrar, bunlar birer fiildir. Bütün fiiller ise yaratılmıştır. Bu sebeple iman da, yaratılmıştır. Burada Allah’ın kelâmı konusu açıldığı için Pezdevî, lafızların (söz) insanın fiili ve mahluk olduğunu, melfuz’un (söylenen) ise mahluk olmadığını da hatırlatmadan geçmemektedir.²⁴⁷

2.3.3.2. İmanı sadece tasdik olarak tanımlayanlar

İman kalb ile tasdiktir tezinin sistematik bir biçimde temellendirmesini yapan ilk kelâmcının, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî olduğu tartışmasızdır. Mâtürîdî, imanın etimolojik çözümlemesi olan “tasdik”ten hareketle, imanın mahiyetinin “tasdik”ten başka bir şey

²⁴² en-Nisâ 4/14; el-Furkân 25/68-69.

²⁴³ el-Pezdevî, *Usûlü’ d-dîn*, s. 216.

²⁴⁴ el-Pezdevî, *Usûlü’ d-dîn*, s. 216.

²⁴⁵ el-Pezdevî, *Usûlü’ d-dîn*, s. 218.

²⁴⁶ el-Pezdevî, *Usûlü’ d-dîn*, s. 222.

²⁴⁷ el-Pezdevî, *Usûlü’ d-dîn*, s. 223.

olmaması gerektiğini savunurken, nakil esaslı rasyonalist bir tavır sergilemiştir. Onun bu tavrı, kendinden sonraki Mâtürîdî kelâmcılarının, özellikle de Ebü'l-Muîn Nesefî'nin, iman nazariyesini açıklayıp, geliştirmesinde çok etkili olmuştur. Bu açıdan baktığımızda Nesefî, İmam Mâtürîdî'nin sadece şarihi değildir. Bunun böyle olmadığını, Nesefî'nin imana dair görüşlerinin detaylı bir şekilde açıklandığı tezimizin üçüncü bölümünde ortaya koymaya çalıştık. İman konusuyla ilgili Mâtürîdî'nin ortaya koyduğu deliller, Nesefî'de aynen veya kısmen geçmekle beraber, Nesefî'nin de konuyla ilgili orijinal tespitleri yeterince çoktur. Bunu göz önünde bulundurarak, biz burada İmam Mâtürîdî'nin görüşlerine yer verirken seçici olmaya çalıştık.

Mâtürîdî, her şeyden önce Kerrâmiyye'nin iman görüşünü eleştirmek ile söze başlar. O, bu bağlamda münafıklar ile ilgili ayetlere sık sık başvurmaktadır. Ayetlerde, kalpleri ile iman etmedikleri halde ağızlarıyla “inandık” diyen münafıkların yerilmesi, ikrarın imanda asıl unsur olma hükmünü ortadan kaldırmaktadır.²⁴⁸ Mâtürîdî'ye göre, iman ikrardan ibaret olsaydı, inkara zorlanan kişinin kâfir olması gerekirdi, ama “*Kalbi imanla dolu olduğu halde inkâra zorlanan hariç*”²⁴⁹ ayetinde, bunun böyle olmadığı ifade edilmektedir. Ayrıca, “*kelime-i şehadeti söyleyinceye kadar insanlara savaşmaya emrolundum*” hadisi de, imanın ikrardan ibaret olduğu iddiasına bir delil olamaz. Çünkü, kelime-i şehadet, kâfir ile mümini birbirinden ayıran diğer simgeler gibi, sadece zahiri hükümlerin uygulanmasında bir dayanak olabilir, yoksa bir kişinin gerçekten kalbinde neye inandığını bilme imkanını sağlayamaz.²⁵⁰ Bir de buna ilave olarak, hadisin genel anlamından “kelime-i şehadet”in imana eşit olduğu değil, sadece öldürülmemenin sebebi olduğu anlaşılmaktadır.²⁵¹

Mâtürîdî, *imanın kalp ile tasdik olduğunun* ispatını yaparken sadece naklî delillere değil, aklî delillere de yer vermektedir. Ona göre iman, inanç ile ilgili bir davranıştır. İnançların oluşması ise kalpte gerçekleşir. Bir de, imanın lügat anlamı “tasdik” demektir. Tasdik dil ile ifade edilen kısmına ise, (dilsiz olmak veya cebr²⁵² altında bulunmak gibi)

²⁴⁸ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 715.

²⁴⁹ en-Nahl 16/106.

²⁵⁰ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 717.

²⁵¹ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 720.

²⁵² Ayette (el-Bakara 2/256), dinde zorlama olmadığı ifade edilmektedir. O halde, imanın oluşmasını cebr altında tutulan organa nispet edilmemelidir. Geniş bilgi için bkz. el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 721.

halel gelebilir. Bunun gibi durumlarda tabii ki, imanın ortadan kalktığını söylemek yanlış olur. O halde *tasdik* (*imanın*) gerçekleştiği mahallinin kalp olduğu kendiliğinden kanıtlanmış olmaktadır. İmanın her zaman varlığını koruyabilmesi, kalp mahal olarak seçildiğinde mümkün olmaktadır.²⁵³

Mâtürîdî'ye göre, Kur'an'ın birçok yerinde geçen "ey iman edenler!"²⁵⁴ hitabı, müminlerin hitap anında iman cevherine sahip olduklarını göstermektedir. Halbuki, hitap kendilerine yöneldiği sırada müminler, söz gelimi, kelime-i şehâdeti söylememiş veya dil ile ikrar olan fiillerde bulunmamış olabilirler. O halde, hitap anında iman cevherinin, mevcudiyetini koruyabileceği bir organda, yani kalpte bulunması gerektiği anlaşılmaktadır.²⁵⁵ Ayrıca "ey iman edenler!" hitabı, imanı "dinin bütün görevlerinin yerine getirilmesi" olarak yorumlayan Mu'tezilî görüşü de çürütmektedir. Çünkü bu hitap bazı farzları terk eden müminlere yönelik olmasına rağmen, onlara "ey kısmen iman edenler!" şeklinde hitap edilmemiştir.²⁵⁶

Mâtürîdî, müminleri davranışlarından dolayı kınayan ayetlerde²⁵⁷ iman vasfının onlardan kaldırılmamış olmamasını, büyük günah sebebiyle kişinin imandan çıkmayacağını (küfre girmeyeceğini) ispatlayan delil olarak kabul etmektedir.²⁵⁸

Mâtürîdî, imanı sadece *marifet* olarak gören Cehmî görüşü eleştirirken de, sözlüğe baş vurmaya ihmal etmemektedir. "*Marifet*"in zıddı *tanımamak* ve *bilmemek* demektir. Fakat imanın zıddı olan "*küfür*"ün anlamı ise, *yalanlamak* veya *gerçeği örtmek* demektir. Elbette, bir şeyi bilmeyen, tanımayan kişi, o şeyi yalanlamış olmaz. Bundan da anlaşılıyor ki, imanda "*marifet*"ten (bilmek) öte bir *tasdik* olgusu mevcuttur. Bununla birlikte Mâtürîdî, marifetin tasdike sevk eden âmil olduğunun da farkındadır. Çünkü bilgisizlik yalanlamaya yol açabileceği gibi, bilmek de tasdike götürebilecektir. Yani bir şeyi bilmeden, tanımadan o şeyi tasdik etmek mümkün değildir. Buna rağmen, bilip de tasdik etmeme durumu olabilir. Bu konuda Mâtürîdî: "*Bir şeyi bilmeyen herkes onu tekzip*

²⁵³ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 721.

²⁵⁴ el-Bakara 2/104, 153, 172, 178; el-Âl-i İmrân 3/100, 102, 118, 130, 149, 156, 200.

²⁵⁵ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 722.

²⁵⁶ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 723.

²⁵⁷ es-Saf 61/2-4; et-Tevbe 9/38, en-Nisâ 4/75.

²⁵⁸ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 723.

etmek, bilen herkes de tasdik etmekle nitelendirilemez” ilkesine bağlı kaldığı için, imanın mutlak olarak marifet şeklinde tanımlanamayacağını açıkça ifade etmektedir.²⁵⁹

Mâtürîdî’ye göre, iman yaratılmıştır. Eğer iman yaratılmamış, yani mevcut olmayan bir şey olsaydı, insana şeriata uymak gibi bir teklif yüklenemezdi. Mükellefiyete temel teşkil eden şey, imandır. O halde, imanın bilinen şey olması gerekmektedir. Eğer iman bilinen bir şey ise, bilinen şeyin ezelde bulunması mantıksızdır. Çünkü kişinin kendisi yokken imanından bahsedilemez.²⁶⁰ Mâtürîdî, imanın yaratılmış olduğu görüşünü savunmak için, nakli delilleri bolca kullanmaktadır. Meselâ ona göre, iman edene ilahi mükafatın, inkar edene ise azabın verileceğini ifade eden ayetler, imanın kulun fiili olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca o, imanın kalpte bulunduğunu ifade eden ayetlerden²⁶¹ hareketle, kalpte bulunan bir şeyin mutlaka yaratılmış olması gerektiğini savunmaktadır. Bedevîler ile ilgili meşhur ayette²⁶² bedevîlerin kendilerinde olmayan iman yüzünden kınanması, gerçekte iman denilen bir şeyin var olduğunu ispatlamaktadır. Çünkü Allah’ın gerçekte var olmayan bir şey için kullarını kınayacağı düşünülemez.²⁶³

Bir tek iman konusunda değil, kelâmın bütün konularında İmam Mâtürîdî’nin sıkı takipçisi sayılan kelâmcılardan biri de Nûreddin Sâbûnî’dir (ö. 580/1184). O, iman kalp ile tasdiktir görüşünün sadece üstadından değil, aynı zamanda Eş‘arî’den rivayet edildiğini belirtmektedir. Dil ile ikrar konusunda ise, “*kelime-i şهادeti söyleyinceye kadar insanlara savaşmaya emrolundum*” hadisini delil göstererek, ikrarın ömür boyunca bir defa vuku bulmasını yeterli görmektedir.²⁶⁴

Sâbûnî, diğer Mâtürîdîye kelâmcıları gibi imanda artma ve eksilmeyi kabul etmediği için, “*O’nun ayetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır*” meâlindeki ayetini²⁶⁵ tevil etmiştir. Ona göre, bu ayet “*teceddüd-i emsâl*”

²⁵⁹ el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhîd*, s. 726.

²⁶⁰ el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhîd*, s. 733.

²⁶¹ el-Hucurât 49/7, 14; el-Mâide 5/41.

²⁶² el-Hucurât 49/14.

²⁶³ el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhîd*, s. 737.

²⁶⁴ es-Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 180.

²⁶⁵ el-Enfâl 8/2.

şeklinde anlaşılabilir. Başka bir ifade ile, araz olarak imanın ikinci bir zamanda devam edebilmesi için, onun sürekli yenilendiği varsayılabilir.²⁶⁶

2.3.4. Eş‘arî Kelâmında İman

İman tanımında tasdik kavramının merkezi rol oynadığı bir diğer kelâm ekolü, Eş‘arîye’dir. Ekolün kurucusu olan Ebu’l-Hasan el-Eş‘arî’nin (ö.324/935-36) kendi eserine başvurduğumuzda, onun imanı *Allah’ı tasdik etmek* (التصديق بالله) şeklinde tanımladığını görüyoruz.²⁶⁷ Eş‘arî, imanın lügatta “tasdik” anlamına geldiğine dair Arap dilçilerinin arasında görüş birliğinin olduğunu belirtmektedir. Ona göre “*İstisnasız her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik...*”²⁶⁸ ve “*Uyarıcılardan olasin diye onu güvenilir Ruh (Cebrail) senin kalbine apaçık Arapça bir dil ile indirmiştir*”²⁶⁹ gibi ayetler, din dilinde kullanılan isimlerin tanımlanmasında lügata baş vurulması gerektiğine delalet etmektedir. Ayrıca Araplar “*filan kimse kabir azabına iman etti*” sözünü, “*filan kimse kabir azabını tasdik etti*” şeklinde anlamaktadır.²⁷⁰

İmanın lügat bakımından “tasdik” anlamına geldiğini Eş‘arî kelamcılarının hepsi kabul etmektedir. Ebu’l-Hasan Eş‘arî tarafından yapılan “*Allah’ı tasdik etmek*” şeklindeki şerî iman tanımının ise, ondan sonraki Eş‘arî alimleri tarafından “*kalp ile tasdik*” şeklinde formüle edildiğini söyleyebiliriz. Çünkü İmam Eş‘arî’nin görüşlerini sistemleştiren İbn Fûrek’in (ö. 406/1015) *Mücerred*’inde veya Şehristânî’nin (ö.548/1153) *Milel*’inde, Eş‘arî’nin imanı “*kalp ile tasdik*” şeklinde tanımladığı ifade edilmektedir.²⁷¹

Eş‘arî’nin günümüze intikal eden eserleri çok az olduğu için, onun iman ile ilgili görüşlerini kendisinden sonraki alimlerden derlemek zorunda kalıyoruz. İmam Eş‘arî’ye ait olarak kabul edilen bu görüşleri Eş‘arî kelamcılarının hemen hepsi kabul etmektedir: Dil ile ikrar sadece zahiri yönden bir tasdik olduğu için, kalb ile tasdik ettikten sonra inancını dil ile ifade etmeye (veya ibadetleri yerine getirmeye) fırsat olmadan vefat eden kişi,

²⁶⁶ Ebû Muhammed Nüreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *el-Kifâye fi’l-hidâye*, Thk. Muhammed Aruçi (Beyrut: Dar İbn Hazm, 2014), s.366

²⁶⁷ Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş‘arî, *Kitabu’l-lüma’ fi’r-red ‘alâ ehli’z-zeyg ve’l-bida’*, Thk. Hammude Gurabe (Londra: 1955) s.123

²⁶⁸ İbrahim 14/4.

²⁶⁹ eş-Şuarâ 26/195.

²⁷⁰ Eş‘arî, *Kitabu’l-lüma’*, s.123.

²⁷¹ Ebü’l Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek, *Mücerredü Makalâti ‘ş-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş‘arî*, Thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dârü’l-meşrik, 1987) s. 150; eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, s. 101.

kurtuluşa erecektir.²⁷² Kişinin büyük günah (fisk fiilini) işlemesi, ondaki iman vasfını ortadan kaldırmaz. Allah'ın birliğine olan inancından dolayı fâsık kimse, mümindir.²⁷³ İmanda istisna yapmak caizdir.²⁷⁴ İman ile İslâm aynı değildir. İslâm, *teslim olmak ve boyun eğmek* demektir. Her mümin müslimdir. Fakat her müslim mümin değildir. Müslimin mümin olabilmesi için, teslimiyeti kalbine intikal etmesi gerekmektedir.²⁷⁵ İmanın taat ile artar, günah ile eksilir.²⁷⁶

Eş'ârî'nin "*Allah'ı tasdik etmek*" şeklindeki iman tanımı, ekolün sonraki alimlerinden Cüveynî'de (ö.478/1085) aynen tekrarlanmaktadır. Ona göre, imanın hakikatı *Allah'ı tasdik etmektir*. Mümin demek, Allah'ı tasdik eden demektir. Fakat Cüveynî tasdik kalpte oluşması konusunu biraz farklı açıklamıştır, ki böyle bir açıklama ekolün genel iman anlayışına ters düşmemektedir. Cüveynî, tasdik "*kelâm-ı nefsi*" (içsel konuşma) şeklinde gerçekleştiğini iddia etmektedir. Başka bir ifade ile, kişi Allah ile ilgili bir bilgiye sahip olunca, onu (*içten konuşarak*) tasdik etmektedir. *Kelâm-i nefsi* diye bir şeyin var olduğunu kabul etmek, ona göre itikadî açıdan bir problem oluşturmamaktadır.²⁷⁷ Ayrıca, Eş'ârîyye'nin genel telakkisinin aksine Cüveynî, imanın artıp eksilmeyeceğini savunur.²⁷⁸

Eş'ârîlerden Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) ise ılımlı ve çok daha kapsayıcı bir iman tanımını önerdiğini görüyoruz. O imanı, *kesin tasdik* (تصديق جازم) olarak tanımlamaktadır. Gazzâlî'ye göre, kesin tasdik öyle şeydir ki, sahibi onda tereddüt etmez ve hataya düşme ihtimalini aklına getirmez. Üstelik, bu kesin tasdik altı mertebesi vardır. Bu mertebelerin en yükseği (birincisi) burhan ile ulaşılan tasdiktir, en sonuncusu ise kişinin tabiat ve ahlakına uygun haber ile ulaşılan tasdiktir.²⁷⁹ Yani bu tasdik mertebelerinin en

²⁷² eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 101.

²⁷³ el-Eş'ârî, *Kitabu'l-lüma'*, s. 124.

²⁷⁴ el-Eş'ârî, *el-İbane*, s. 100.

²⁷⁵ Ebü'l-Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek, *Mücerredü Makalâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ârî*, Thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dârü'l-meşrik, 1987), s. 155.

²⁷⁶ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'ârî, *el-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet*, Çev. Ramazan Biçer (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010), s. 150.

²⁷⁷ İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd* (Kahire: Mektebetü's-sakafe'd-diniyye, 2009), s. 306.

²⁷⁸ el-Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 308.

²⁷⁹ Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İlcâmü'l-'avam 'an 'ilmi'l-kelâm* (Lübnan: Darü'l-Minhac, 2017), s. 149.

sonuncusuna göre, bir haberin doğruluğuna işaret edebilecek hiçbir ipucu bulmasa bile, sırf kendi tabiatına uygun olduğu için o haberi tasdik etse, onda iman oluşmaktadır.²⁸⁰ Böyle bir tasdikini yeri *kalptir*, tercümanı ise *dildir*.²⁸¹

Fahredden Râzî’de (ö.606/1210) ise imandaki tasdik, Hz. Peygamber’i tasdik etmeye tahsis edilmiş. Daha net bir ifade ile Râzî’ye göre iman, Hz. Peygamber’in (a.s.) Allah’tan getirdiği kesin olarak bilinen şeylerin hepsini tasdik etmektir.²⁸² Bir başka eserinde ise Râzî, imanın kalpte bulunduğunu ifade eden ayetleri²⁸³ delil getirerek, imanın sadece inanmadan (الاعتقاد) ibaret olduğunu söylemektedir. Çünkü madem ayete göre iman kalptedir, o zaman iman inanmadan başka bir şey olmamalıdır.²⁸⁴

2.3.5. Mu‘tezile’de İman

2.3.5.1. Kâdî Abdülcebbâr’da İman

Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025), iman konusunu “büyük günah işleyeninin” mümin olarak isimlendirilemeyeceğini tekrarladığı “el-Esmâ ve’l-Ahkâm” bölümünde incelerken, aslında bu bölümün Mu‘tezilî alimlerin çoğunluğu tarafından “*el-Menzile beyne’l-menziletayn*” şeklinde adlandırıldığını söylemektedir.²⁸⁵ Yani o daha baştan, büyük günah işleyen (fâsıkın) ne münin, ne de kâfir olduğu görüşünü esas kabul etmektedir. Bununla birlikte Kâdî, sadece büyük günah işleyene mümin isminin verilmesine karşı çıkmaktadır, günah (kebîre) işleyene bu ismin verilebileceğini itiraf etmektedir.²⁸⁶

Kâdî’nın, imanı tanımlamadaki esas dayanak noktası şeriat’ın, lügattan herhangi bir ismi alarak ona lügat anlamından farklı bir anlam yüklemesini caiz görmesidir. Çünkü lügat ehlinin akletmediği bir manayı şeriat ehlinin akletmesi gayet makuldür. Meselâ, namaz (salât) normalde “dua” demektir. Ama şeriat o ismi almış ve özel rükünleri içeren

²⁸⁰ Gazzâlî, *İlcâmü’l-‘avam*, s. 153.

²⁸¹ el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’ d-Dîn*, I, s. 116.

²⁸² er-Râzî, *el-Muhassal*, s. 215.

²⁸³ en-Nahl 16/106; el-Hucurat 49/14; el-Mücâdile 58/22.

²⁸⁴ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Me’âlimü Usûli’ d-Din*, Çev. Muhammet Altaytaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), s. 240.

²⁸⁵ Ebü’l-Hasen Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse (2 Cilt)*, Çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), II, s.614.

²⁸⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, II, s. 620.

bir ibadete isim olarak vermiştir. Aynı şekilde de, “mümin” lügatte “tasdik eden” anlamına gelse bile, şer‘an “medih ve tâzimi hak eden kimseye” isim olarak verilmiştir.²⁸⁷ Ayetlere²⁸⁸ bakıldığında, mümin isminin sadece medih ve tâzime yakın olan bağlamda kullanıldığı görülecektir. Eğer lügat anlamı esas kabul edilecek olsaydı, o zaman bir kimseyi tasdik ettiği veya korkudan emin kıldığı zaman, kâfir bile olsa, ona “mümin” dememiz gerekecekti. Veya dilsizi de, kendisinden ikrar sadır olmadığı için “mümin” olarak isimlendiremeyecektik.²⁸⁹

Kâdî, kelâmî ekollerin iman tanımını eleştirirken Eş‘ariyye’ye karşı çok ağır sözler sarf etmiştir. O, iman kalb ile tasdik tanımının hem itikad, hem lügat bakımından hatalı olduğunu iddia etmektedir. Kâdî’ye göre, tasdik kalpte değil, sadece dilde gerçekleşmektedir. Çünkü bir kişiyi tasdik etmek demek, ona “doğru söyledin” demektir. Ayrıca, bu tanıma göre sırf kalbiyle tasdik edip, hiçbir amel yapmayanın de mümin olması gerekir. Bu ise, itikadî açıdan çelişkili bir durumdur. Bunun yanında Kâdî, Eş‘ariyye’nin kelâm-ı nefsî anlayışına sahip oldukları için imanı tanımlamada tu tarz hataya düştüklerini de ifade etmektedir.²⁹⁰

Kâdî, imanın tanımı konusunda Ebü’l-Hüzeyl’in “*farz ve nâfile bütün taatleri yerine getirmek ve kötülüklerden sakınmak*” görüşünü tercih etmektedir. Mu‘tezilî alimlerinin arasında Ebu Ali ve Ebu Haşim gibi, iman tanımına nâfile ibadetleri dahil etmeyenler olmasına rağmen Kâdî, farz ve nâfile ibadetlerin bütünü dinden kabul etmektedir. Dinden olan şey de, mutlaka imandandır. Çünkü, din ve iman eş anlamlıdır.²⁹¹

Kâdî’ye göre, iman ile İslâm (din) arasında sadece lügat bakımından fark vardır, şeriat bakımından bunlar aynıdır. Şeriat, “müslim” ve “mümin” isimlerini “medih ve tâzime hak kazanan kimseler” için kullanmıştır.²⁹² Bu sebeple, müslim ile mümin aynı

²⁸⁷ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, II, s. 620.

²⁸⁸ el-Mü‘minûn 23/1; el-Enfâl 8/2; en-Nûr 24/62.

²⁸⁹ Ayrıca, lügat anlamı esas alındığında, bir kimse mümin olduktan, yani tasdik ettikten sonra onun imanı zayıf olmaması gerekmektedir. Çünkü türemiş isimler böyledir. Meselâ, “Dârib”, bir kere “darb” fiilini işledikten sonra, ondan “dârib” ismi zail olmaz. Halbuki, mümin sonradan dinden de çıkabilir. Bunun yanında, sırf lügat anlamı esas alınacak olursa, kişiye sadece “iman ile işgal durumunda” mümin denilmesi gerekmektedir. Meselâ, bir kimse eğer namaz kılıyorsa, “musallî”dir, kılmadığı zaman “musallî” değildir. Bu yüzden dün inanan kişiye de bugün “mümin” ismini veremeyiz. Ancak “mümin idi” diyebiliriz. Geniş bilgi için bkz. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, II, s. 620.

²⁹⁰ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, II, s. 630.

²⁹¹ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, II, s. 630.

²⁹² Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, II, s. 624.

anlama gelmektedir. Kâdî, bu görüşünü ispatlamak için şu şekilde istidlâlde bulunuyor: Ayette,²⁹³ farzlar teker teker sayılarak, “*İşte bu, dosdoğru dindir*” denilmektedir. Demek ki, farzların hepsi dindendir. Üstelik yine ayet²⁹⁴ gereği, Allah katında din İslâm’dır. İslam ise, imandır. Çünkü ayetten²⁹⁵ biliyoruz ki, Allah katında İslâm’dan başka bir din asla kabul edilmeyecektir. İman da Allah katında kabul edilecek bir şey olduğundan, iman ile İslâm aynıdır.²⁹⁶

Kâdî’ye göre, “Ben kesin müminim” demek caiz değildir. Çünkü kişinin halinden mümin olup olmadığı anlaşılmamaktadır. Bu sebeple imanda istisnâ edilmesi gerekmektedir. İmanın “inşallah” ile kayıtlanması, müminin kendi imanından şüphe etmesi olarak anlaşılmalıdır. Mümin kimsenin kâfirlerden olmadığına dair inancı kesindir. Yalnız vacipleri yapıp yapmadığı konusunda bazı şüpheleri olabilir. İmandaki istisnâ işte bu anlamı kastetmek için kullanılmaktadır.²⁹⁷

Sonuç olarak, kelâmî mezheplerin iman nazariyelerine baktığımızda, tarafların *tasdik, ikrar* ve *amel* üçlüsü etrafında düşünce geliştirdiklerini görebiliyoruz. Bunlardan Selefî (ehl-i hadis) ve Zâhirî mezhebine mensup alimleri, genel olarak, imanın kalpte oluştuğuna hemfikir olmakla birlikte, bunun dil ile ifadesini (ikrar) ve özellikle, amel (taat) ile desteklenmesini önemsemişlerdir. Bunlar, amelin terki ile imanın etkileneceğine o kadar inanmışlar ki, bazı amelleri terk edenleri neredeyse mümin olarak isimlendirmek istememişlerdir. İman ile ilgili diğer görüşlerini de bu temel prensibe uygun olarak geliştirmişlerdir. Bu iki ekole göre, iman artıp eksilir, “ben müminim” ifadesine istisnâ eklemek sünnettir, imanın mahluk olup olmadığı hakkında bir nas olmadığı için bu konuda fikir beyanında bulunulmaz. (Eğer illa bir tarafa dahil etmek gerekiyorsa, bu iki ekol hakkında, imanın mahluk olmadığını söylemeye temayüllerinin olduğunu belirtebiliriz.)

Mürçî’-Hanefî doktrinin detaylı bir şekilde (kelâmî yöntem ile) temellendirmesini yapan Mâtürîdî alimlerinin genel görüşünü özetlemek gerekirse, onların imanı sırf tasdik olarak kabul ettiklerini, içlerinden bazıları bu tanıma ikrarı dahil etse bile, hiçbirinde

²⁹³ el-Beyyine 98/5.

²⁹⁴ Âl-i İmrân 3/19.

²⁹⁵ Âl-i İmrân 3/85.

²⁹⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, II, s. 626.

²⁹⁷ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, II, s. 660.

amelin dahil edilmediğini açıkça söyleyebiliriz. Başka bir ifade ile, büyük günah işleyen müminin yine mümin olarak kabul edilmesi, Hâricîliğe ve Mu'tezile'ye takınılan tavır olarak Mâtürîdi öğretisinin temel karakteristiği haline gelmiştir. Onların bu doğrultuda dile getirdikleri görüşler yukarıda da belirtildiği gibi Hanefî geleneğe uymaktadır. Söz gelimi, imanın kalp ile tasdikten, dil ikrardan ibaret olması, imanın asli kalpte oluştuğu, ikrarın sadece dünyevi hukukun uygulanabilirliği için gerekli olduğu, imanda istisnânın caiz olmaması, iman ile İslâm'ın aynı şeyler olması gibi konuların hepsi daha önceden Ebu Hanîfe tarafından tespit edilmiştir. Ebu Hanîfe'nin risâlelerinde bir tek, Mâtürîdiler tarafından tartışılan imanın yaratılmış (mahluk) olup olmaması hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu ise, zaten Mâtürîdi alimleri arasında da tartışmalı bir konudur. Onların bir kısmı imanı yaratılmış olarak kabul ederken, bir kısmı yaratılmamış olarak kabul etmektedir.

Eş'arîler de, imanı kalbin tasdiki olarak tanımladıkları için, amelleri imanın dışında bırakmışlardır. Bunlar da Mâtürîdiler gibi, tevbe etmeden ölen fâsıkın (büyük günah işleyen müminin) belli bir zamanla sınırlı azap gördükten sonra, sonsuz olan cennete gireceğini söylemişlerdir. İmanı yalnızca tasdikten ibaret olarak görmelerine rağmen, (böyle bir anlayışa göre iman artıp eksilmemesi gerekirken) Eş'arî alimleri imanın artması konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. İmam Eş'arî'nin kendisi ve Gazzâlî de dahil olmak üzere, Eş'arî alimlerin bir kısmı imanın artıp eksileceğini savunmuşlardır. Onlar, özellikle bu konuda selef alimlerinden güçlü rivayetlerin olduğunu göz ardı edemeyeceklerini belirtmişlerdir. Eş'arîlerin bir kısmı ise (Cüveynî gibi), sırf tanımından dolayı imanın artmayacağını ileri sürmüşler. İman ile İslâm'ın aynı olup olmaması konusunda da Eş'arî gelenek içerisinde görüş birliği söz konusu değildir. Ayrıca, son nefesteki imanı Allah'ın dilemesine bağlamak anlamındaki istisnâ, mezhep içerisinde genel kabul görmüştür.

Mu'tezile'ye göre, amel imandan bir cüz olduğu için, büyük günah işleyen kişi anında imandan çıkar. Yalnız o kişi, kâfir de olmaz, küfür ve iman arasında bir yerde kalır. Eğer tevbe etmeden ölürse, ebedi cehenneme gider. (Ehl-i Sünnet inancına göre, fâsık tevbe etmeden ölürse bile şefaât ile cennete girebilir. Kişinin ahiret ile ilgili durumunu bir tek Allah bilebilir). Bu bağlamda, Mu'tezilî alimlerin arasında farz ve vaciplerin imandan olduğu konusunda bir ihtilaf olmamakla birlikte, nafilelerin imana dahil olup olmaması ve büyük günahların ne olduğu konusunda ihtilaf vardır. Amel

imandan bir cüz olarak görmenin neticesinde Mu'tezilî alimler, imanın artıp eksileceğini savunmuşlar. Mâtürîdiler gibi, iman ile İslâm'ı bir kabul etmişler. Aralarında bir ayrım gözetmemişlerdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBÜ'L-MUÎN EN-NESEFÎ'DE İMAN KAVRAMI

3.1. İmanın Tanımı ve Mahiyeti

Ebü'l-Mu'în Neseî'ye (ö. 508/1115) göre, herhangi bir kavramın tanımı yapılırken, o kavramın mecaz anlamı değil, sözlük anlamı esas alınmalıdır. Bu kural dinde kullanılan kavramlar için de geçerlidir. “Bir kavrama sözlük anlamının dışında başka bir anlam yüklemek, dinin gereklerine ve naklî delillere ulaşma yolunu ortadan kaldırmak demektir.”²⁹⁸ Bu noktada Neseî, iman ile ilgili konuları tartışmaya girişmeden önce, kelâmî mezheplerin görüşlerine kısaca yer vermekte ve kendi ekölünün iman öğretisini de açıkça ifade etmektedir. Başka bir ifade ile, “hidayet rehberi”²⁹⁹ olarak isimlendirdiği öncüsü Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin “iman kalb ile tasdikten ibarettir” görüşünü benimsediğini dillendirmektedir. Daha sonra ise, detaylı deliller ile imanın tasdik anlamına geldiğini ispatlamaya başlamaktadır.

Neseî, kelâm mezheplerinin iman ile ilgili görüşlerini ana hatlarıyla şu şekilde toparlamaktadır:³⁰⁰

- I. *İman kalb ile bilmek (marifet), lisan ile ikrar ve rükünler ile ameldir:* Bu görüşte olanlar İmam Mâlik, İmam Şâfiî,³⁰¹ Evzâî (ö. 157/774), Medine halkı, Zâhirî mezhebinin mensupları, Ahmed b. Hanbel, İbn Râhûye (ö. 238/853) gibi ehl-i hadis imamlarının hepsi, kelâmcılardan Muhâsibî (ö. 243/857), Ebü'l-Abbas Kalânîsî (ö. IV./X. yüzyıl başları) ve Ebu Ali es-Sekafî (ö. 328/939). Burada şunu hatırlatmakta fayda var: Hâricîler ve Mu'tezile bu grupta zikredilmesi gerekirken,

²⁹⁸ en-Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 143.

²⁹⁹ en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 150.

³⁰⁰ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Neseî, *Tebsiratü'l-Edille*, Thk. Claude Salame (Dîmeşk: Institut Français De Damas, 1990-1993), II, s. 798.

³⁰¹ İmam Şâfiî, Bakara 2/177 ayetini delil göstererek, ameli imandan saymıştır. Geniş bilgi için bkz. en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 152.

Nesefî hiçbir sınıflandırmada onlara yer vermemiştir. Ayrıca bu grupta ismi zikredilen alimlerin hiç birisi, amelî terki yüzünden ehl-i kibleyi tekfir etmemişlerdir. Söz gelimi, “bazı amellerin (ibadetlerin) yokluğuyla, imanın da yok olması gerektiğini hadis alimlerinin reddedeceğini”³⁰² Nesefî’nin kendisi söylemektedir. Ne var ki Nesefî, bu gruptaki zatların hangi gerekçe ile amelî imanın rûknü olarak gördüklerini açıklamamaktadır. Buna rağmen Nesefî’nin, Hâricîlere ve Mu‘tezile’ye karşı takındığı tutum bellidir. Biz bunu ileride “*Büyük Günah ve İman*” adlı başlık altınca inceleyeceğiz.

- II. *İman organlarla (amel) olmaksızın kalb ve lisan (dil) ile olur:* Bu görüşü savunan fırkalar Şimriyye,³⁰³ Neccâriyye³⁰⁴ ve Gaylânîyye’dir.³⁰⁵ Ebu Hanîfe’nin arkadaşlarının çoğu³⁰⁶ ve *Ehl-i Sünnet vel-Cemaat’in* çoğunluğu bu görüştedir.³⁰⁷ Bu gruptakilerin iman anlayışı tek bir nokta etrafında dönmektedir, o da şöyle: İmanın meydana gelmesi için, tasdik (kalb) ile ikrar (lisan) birlikte olması gerekmektedir. Bu temel ayrım, gruptakilerin hemen hepsi için geçerli olmasına rağmen, Nesefî yine, bunları da kendi içerisinde ikiye ayırmıştır:
- a. *İman tasdiktir:* Bısr b. Gıyâs (ö. 218/833) ve İbnü’r-Râvendî (ö. 301/913) bu görüştedir. Nesefî buradaki tasdikî, hem kalp hem dil tarafından gerçekleştiğini özellikle belirtmektedir.³⁰⁸

³⁰² en-Nesefî, *Kitâbü’t-Temhîd*, s. 145.

³⁰³ Mürcî fırkalarından olan Şimriyye’ye göre, eğer peygamber gelmedi ise, iman, Allah bilmek (marifet), O’nun bir olduğunu ikrâr etmektir. Eğer peygamber geldi ise, onun Allah’tan getirdiklerini ikrâr ve tasdiktir. İmanın meydana gelmesi için, dil ile ikrarın Allah’ı bilme ile birlikte olması gerekir. Sadece bilgi iman değildir. Ayrıca iman bir bütündür, hepsini veya birini terk etmek küfürdür. İman artmaz ve eksilmez. Geniş bilgi için bkz. el-Eş‘arî, *Makâlât*, s. 206.

³⁰⁴ Mürcî görüşleriyle bilinen Neccâr’a (ö. 230/845) göre, iman artar, fakat eksilmez, Allah’ı tasdik etmek bakımından insanların arasında derece vardır. İman ile ilgili diğer konularda Neccâr taraftarları, Şimriyye ile aynı görüştedirler. Geniş bilgi için bkz. el-Eş‘arî, *Makâlât*, s. 208.

³⁰⁵ Mürcî olan Gaylân (ö. 120/738), Allah’ı bilmek ve ikrar etmek olan birinci bilgiyi zorunlu saydığı için, iman olarak kabul etmemiştir. Bu yüzden de, Hz. Peygamber’in Allah’tan getirdiklerini bilmek ve ikrar etmek olan ikincil bilgiyi, iktisâbî saydığı için, iman olarak kabul etmiştir. İman ile ilgili diğer konularda o, Şimriyye ile aynı görüştedirler. Geniş bilgi için bkz. el-Eş‘arî, *Makâlât*, s. 209.

³⁰⁶ en-Nesefî, *Tebsiratü’l-Edille*, II, s. 799; Nesefî, Ebu Hanîfe’den “*iman tasdiktir*” şeklinde de rivayetin geldiğini kaydetmektedir. Geniş bilgi için bkz. en-Nesefî, *Tebsiratü’l-Edille*, I, s. 25

³⁰⁷ en-Nesefî, *Bahrü’l-keîlâm*, s. 151.

³⁰⁸ en-Nesefî, *Tebsiratü’l-Edille*, II, s. 798.

b. *İman ikrardır*: Bu görüşte olanların arasında Rakâşî'nin³⁰⁹ ve İbn Küllâb'ın (ö. 240/854) adı zikredilmiştir. Fakat buradaki ikrar, Kerrâmiyye'de olduğu gibi, sadece dil ile beyandan ibaret olan ikrar değildir. Rakâşî'ye göre ikrar, kalb ile bilmek (marifet) şartıyla iman olmaktadır.³¹⁰ Aynı şekilde İbn Küllâb'a göre de, “kalb ile tasdik ve dil ile ikrar bulunduğu, ikrar iman olur.”³¹¹

III. *İman yalnız dilde oluşur*: Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869) ve takipçileri, imanın, tasdik veya marifet olmaksızın, yalnızca dil ile ikrardan ibaret olduğunu savunmaktadırlar. Neseî, Kerrâmiyye'nin “*Her kim 'lâ ilâhe illallah' derse cennete girecektir*” hadisin zahiri ile amel ederek,³¹² Hz. Peygamber (a.s.) zamanındaki münafıkları gerçek mümin saydıklarını söylemektedir. Neseî'ye göre Kerrâmiyye'nin görüşünün temelsiz olduğu, bütün vehameti ile ortadadır. Çünkü ayette,³¹³ münafıkların inanmadıkları halde “Allah'a ve ahiret gününe inandık” dedikleri açık olarak belirtilmektedir. Eğer iman için inandığını dil ile söylemek yeterli olsaydı, ayette “inanmadıkları halde” tabiri kullanılmazdı. Ayrıca, bahsi geçen hadis, Neseî'ye göre “*Kim halis ve samimi bir şekilde 'Lâ ilâhe illallah' derse cennete girecektir*” şeklinde tevil edilmelidir.³¹⁴

IV. *İman sadece kalpte olur*: Neseî, bu kategoriye girenlerin görüşlerini ikiye ayırmaktadır:

³⁰⁹ Bîşr b. el-Mu'temir'in (ö. 210/825) talebelerinden etkilenen Mu'tezilî zahitlerindedir. Bkz. Florian Sobieroj, “*Mu'tezile ve Tasavvuf*”, Çev. Salih Çift, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1 (2001), s. 274.

³¹⁰ en-Neseî, *Tebseratü'l-Edille*, II, s. 799.

³¹¹ en-Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 147.

³¹² en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 152.

³¹³ el-Bakara 2/8.

³¹⁴ en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 153; en-Neseî, *Tebseratü'l-Edille*, II, s. 799.

- a. *İman marifettir*: Cehm b. Safvân'ın ve Ebü'l-Hüseyin Sâlihî'nin³¹⁵ bu görüşte olduğu kaydedilmektedir. Neseî, Yahudilerin Hz. Peygamber'i (a.s.) oğulları gibi *tanıdıkları* ve *bildikleri* halde ona iman etmediklerini ifade eden ayeti,³¹⁶ Cehmiyye'ye karşı naklî delil olarak sunmaktadır. Bunun yanında aklî delil olarak da şu yorumu getirmektedir: Müminler ilâhi kitaplar, peygamberler ve melekler hakkında tek tek bilgi sahibi olmadan sırf Allah tasdik etmeyi buyurduğu için, bunların hepsini birden tasdik ettiler.³¹⁷ Bu bağlamda Neseî bir başka eserinde, dil ile ikrar olmadığı müddetçe *marifetin* iman olmayacağını söyleyerek, *Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'e* göre ikrarın imandan bir cüz sayılmasının delili olan ayeti³¹⁸ kullanmıştır.³¹⁹ Neseî'nin iman tanımında ikrarın yer almamasına rağmen, onun Cehmiyye'ye karşı böyle bir tezi savunması ilginçtir.
- b. *İman kalb ile tasdiktir*: Neseî, bu görüşü savunanların başında Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin adını zikretmektedir. Ebu Hanîfe'den de böyle bir görüş rivayet edilmektedir. Bu grupta ayrıca Hüseyin b. Fadl el-Becelî (ö. 284/897) ve Ebü'l-Hasan Eş'arî'nin adları geçmektedir. Neseî, "Eş'arî'den imanın tanımı ile ilgili iki rivayetin"³²⁰ nakledildiğini söyler. Birinci rivayete göre Eş'arî, yukarıda adı geçen Sâlihî'nin "*iman marifettir*" görüşünü benimsemiştir. Daha doğru ve onun mezhebinde meşhur olan "*iman kalb ile tasdiktir*" görüşü ise, ikinci rivayete göredir. Ayrıca Neseî, Eş'arî'nin İslâmî hükümler diyebileceğimiz amellere "iman" adını

³¹⁵ Ebü'l-Hüseyin Hayyât'ın (ö.300), mürcî görüşleri benimseyen mu'tezlî Ebü'l Hüseyin Sâlihî ile münazaralar yapıldığı bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz. Şerefettin Gölcük, "*Hayyât, Ebü'l-Hüseyin*", DİA, XVII, s. 104; Ebü'l Hüseyin Sâlihî'ye göre, iman sadece Allah'ı bilmektir. Küfür ise, sadece Allah'ı bilmemektir. İman, artmaz ve eksilmez. Geniş bilgi için bkz. el-Eş'arî, *Makâlât*, s. 204.

³¹⁶ el-Enâm 6/20.

³¹⁷ en-Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 148.

³¹⁸ Bu ayette, Cenâb-ı Hakk'ın, dindar hıristiyanlara: "Hz. Peygamber'in getirdiklerine niçin iman etmeyelim?" mealindeki sözlerinden dolayı mükâfat vereceğinden bahsedilir. Geniş bilgi için bkz. el-Maide 5/85.

³¹⁹ en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 162.

³²⁰ en-Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 143.

verdiğinin de farkındadır. Ona göre, Eş'arî bu konuda “te vessü”ya kaçmıştır. Yani Eş'arî, imanı asıl manasından genişleterek yorumlamıştır.³²¹

Nesefî, iman kelimesinin zıddının “küfür” olduğu için, imanın mahiyetinin de “yalanlamanın” zıddı olması gerektiğine vurgu yaparak, “iman kalb ile tasdiktir” görüşünü itinalı bir şekilde temellendirmeye girişmektedir. Bu bağlamda, onun aklî ve nakli delilleri insicamlı bir şekilde sıralayarak meseleyi her yönden nasıl kuşattığını ortaya koyabilme adına onun kullanmış olduğu delillerden bazılarını zikretmeyi değerli buluyoruz.³²²

- I. “Kim tağutu *inkâr* eder ve Allah’a iman ederse (inanırsa)...” ayetinde, iman ile küfür birbirinin karşıtı (zıddı) olarak kullanılmıştır. Burada “küfür”den maksat “yalanlamaktır”. Burada, imanın “tasdik” olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Üstelik, “İman ve küfür, her ikisi de kalp ile olur. Aynı şekilde onların zıddları da kalpledir.”³²³
- II. Dilciler, bir isme ne anlam vermişlerse, o ismin anlamı odur. Kelimelerin anlamını keyfice değiştirmenin sonucu, büyük bir anlam kargaşasına yol açacaktır. Nesefî, bu görüşünü desteklemek için, ibadetlerin herbirini isimleriyle birlikte zikredilerek, birbirinden ayırt edildiği ayeti³²⁴ örnek getirmektedir. Bu ayette, namaz kılmak ve zekat vermek gibi ameller zikredilerek, bunlar iman üzerine atfedilmiştir. Nitekim, bu ayırma ameli, “*İman edenler ve güzel ameller işleyenler...*” ayetlerinde,³²⁵ “vav” edatıyla da gerçeklemiştir. Bu ayetlerde, amellerin iman üzerine atfedilmesi, bu iki kelimenin birbirinden farklı olduğunu göstermektedir.³²⁶ Nesefî’nin, meseleye dilsel yaklaşımları oldukça çok yönlüdür. Örneğin o, sırf Allah’ın her bir ibadete ayrı ayrı, özel bir isim vermesinden hareketle, bazı çıkarsamalarda bulunmaktadır. Yani namaz, oruç ve zekat gibi ibadetlere Allah tarafından bir isim verilmişse, niçin imana (ibadetlerin en

³²¹ en-Nesefî, *Tebssiratü'l-Edille*, II, s. 799.

³²² en-Nesefî, *Tebssiratü'l-Edille*, II, s. 800.

³²³ en-Nesefî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 144.

³²⁴ et-Tevbe 9/18

³²⁵ el-Bakara 2/277; Yûnus 10/9; Hud 11/23; el-Keh 18/30; Meryem 19/96.

³²⁶ en-Nesefî, *Tebssiratü'l-Edille*, II, s. 800.

yücesine), başka bir şey ile karıştırılmayacak özel bir isim verilmesin diye sormaktadır.³²⁷

- III. Bazı ayetlerde “Eğer *iman etmiş kimseler* iseniz, Allah’a ve Rasûlüne itaat edin”,³²⁸ “Eğer *iman etmiş kimseler* iseniz, faizden geriye kalanı bırakın”³²⁹ veya “Eğer *iman etmiş kimseler* iseniz, üstün olan sizsiniz”³³⁰ denilmektedir. Bu tür ayetlerden anlaşıldığı gibi, iman herkes tarafından bilinen, belli bir şey olmalı ki, ameller ona bir şart kılınabilsin. Bu da imanın, bazılarının iddia ettiği gibi, herhangi bir amel veya amellerin bütünü şeklinde belirsiz bir mahiyet taşımadığını göstermektedir.
- IV. Kısas ayetinde³³¹ Cenâb-Hak, büyük günah işleyen kimseye, yani adam öldürene “*Ey iman edenler!*” şeklinde hitap etmektedir. Eğer iman amellerden ve büyük günahlardan kaçınmaktan ibaret olsaydı, ayetteki günahkar müminlere “*Ey iman edenler!*” hitabı anlamsız olurdu.
- V. Firavun’un, Allah’ın azabı gelip çattığı anda (boğulmak üzere iken) “*İsrailoğulları’nın iman ettiğinden başka hiçbir ilâh olmadığına inandım*”³³² demesi ve Yûnus Peygamber’in kavminin ilk önce peygamberlerini inkâr edip, daha sonra azabın geleceğini hissettiklerinde iman etmesi³³³, imanın amel değil de, tasdik olduğunu ispatlamaktadır.³³⁴ Eğer iman tasdikten başka bir şey olsaydı, Firavun boğulmak üzere iken, o şeye sığınırды.³³⁵

³²⁷ en-Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 802.

³²⁸ el-Enfâl 8/1.

³²⁹ el-Bakara 2/278.

³³⁰ Âl-i İmran 3/139.

³³¹ el-Bakara 2/178.

³³² Yûnus 10/90.

³³³ Yûnus 10/99. Bu ayette, “*أَمَّنَّا بِاللَّهِ وَحْدَهُ*” tabiri geçmemektir. Fakat, Yûnus kavminin iman ettiği ayet ile sabittir. Bundan dolayı Nesefî, onların “Bir tek Allah’a iman ettik” şeklinde konuştuğunu söylemiştir. en-Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 801.

³³⁴ Buna ilave olarak, *el-Enâm* 6/158, *el-Bakara* 2/183, *Âl-i İmran* 3/100 ayetler de, imanın tasdik anlamına geldiğinin delilidir. Geniş bilgi için bkz. en-Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 801.

³³⁵ en-Nesefî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 144.

- VI. Hz. İbrahim'in Allah'tan, ölüleri nasıl dirilttiğini sorduğunda, Allah'ın “İnanmıyor musun?”³³⁶ demesi, “Ölüleri dirilteceğimi tasdik etmiyor musun?” demektir.
- VII. Ayette, kâfirlere hitaben: “Eğer (iman edip, küfürden) *vazgeçerlerse*, geçmiş günahlarının bağışlanacağı”³³⁷ ifade edilmektedir. Küfürden *vazgeçmek* ise, amellerin hepsini yerine getirmek ile değil, *tasdik ile olur*. Bu ayet aynı zamanda, Mu‘tezile’nin “büyük günah işleyen tövbe etmeden ölürse, ebedi olarak cehennemde kalır” görüşünü de çürütmektedir. Çünkü ayet, küfürden vasgeçenin bağışlanacağına işaret etmektedir.³³⁸
- VIII. Neseî’ye göre, iman ismine ameller dahil olsaydı, o zaman bazı amellerin veya bütün amellerin yokluğunda, imanın da yok olması gerekirdi. Bu konuda Neseî, ehl-i hadis alimlerin ve ehl-i sünnet ve cemaatin üzerinde icma ettiği bir hususu dillendirmektedir. O da şudur: Örneğin, bir kişi öğle namazının vakti girmeden önce, iman etse ve öğlenin vakti girmeden de ölse, cennetlik olur. Aynı şekilde, eğer ameller imandan sayılırsa, söz gelimi, oruç bozulduğunda veya cünüp halinde, amel devam ettirilemediği için, o kişiden iman ismi alınması gerekir. Oysaki biz böyle durumlarda kişinin mümin kaldığını kesin biliyoruz.³³⁹ Neseî, bu bağlamda şu bilgiyi de eklemektedir: “Ashab-ı Kehf ve Firavun’un sihirbazları için de durum aynıdır. Hiçbir amel işlememiş olsalar da biz onların cennetlik olduğuna icma ettik.”³⁴⁰
- IX. Neseî’ye göre, Cibrîl hadisi de imanın tasdik olduğunu ispatlamaktadır. Hz. Peygamber (a.s.) Cibrîl’e imanı sorduğunda, Cibrîl: “Allah’a, meleklerine... inanmandır” diyerek, imanın tasdik olduğunu söylemiştir. Ardından Hz. Peygamber (a.s.): “Bu gelen Cibrîl’dir. Size dininizi öğretmeye gelmiştir” demiştir. Demek ki, imanın ne olduğu Cibrîl tarafından öğretilmiştir. İmanı tasdikten başka şeyler olarak düşündüğümüzde, Hz. Peygamber (a.s.) hatalı cevap

³³⁶ el-Bakara 2/260.

³³⁷ el-Enfâl 8/1.

³³⁸ en-Neseî, *Tebziratü'l-Edille*, II, s. 801.

³³⁹ en-Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 145.

³⁴⁰ en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 153.

vermiş olur. Çünkü, iman tasdikten başka bir şey olduğu zaman, Cibrîl dini öğretmeye değil de, karıştırmaya gelmiş olmaktadır. Hz. Peygamber (a.s.) hakkında böyle düşünmek ise küfürdür.³⁴¹

- X. Hz. Peygamber'in (a.s.) şu hadisi de, iman ile amellerin birbirinden başka şeyler olduğuna delildir: Hadiste, Hz. Peygamber'e (a.s.) amellerin en hayırlısının ne olduğu soruluyor. O (a.s.) da şöyle cevap veriyor: “*Kendisinden asla şüphe edilmeyen iman, hıyanet edilmeyen cihad ve kabul edilen hacdır.*”³⁴² Bu hadiste görüleceği üzere, iman, cihad ve hac birbirinden farklı şeyler olarak zikredilmiştir. Bu da imanı, ibadetlerin bütünü şeklinde formüle etmenin hatalı olduğunu göstermektedir. Zira, hiç kimse ibadetlerin ve iyi davranışların bütününe eksiksiz yerine getirdiğini söyleyemez. O zaman, hiç kimsede, iman bulunmaması gerekir.³⁴³ Kaldı ki, “Kim mümin olarak salih bir amel işlerse, çalışması asla inkâr edilmez” ayeti³⁴⁴ gereğince iman, ibadetlerin ve salih amellerin geçerli olmasının ön şartıdır. İman ile ibadetleri aynı şey olarak kabul ettiğimizde, bir şeyin varlığının şartını, kendisine eşitlemiş oluruz. Halbuki, şart ile meşrû birbirinden farklı şeylerdir. Bunların aynı olması muhaldir.³⁴⁵

Buraya kadar zikredilen delillere, daha çok Neseffî'nin iman öğretisini ortaya koyma çabasının ürünleri olarak değerlendirebiliriz. Bunun yanında Neseffî, hasımlarının getirdiği delilleri çürütmeyi de ihmal etmemiştir. Hasımlarının delillerini çürütmek adına onun tarafından ileri sürülen argümanlara, aynı zamanda “iman kalb ile tasdik” nazariyesini destekleyen deliller silsilesinin devamı olarak bakabiliriz. O, Kerrâmîyye'ye karşı itirazlarını ayrı bir bölümde yer verirken, Mu'tezile'nin ve Hâricîlerin ameller imandır görüşünü çürütürken ayrı bir bölüm oluşturmamıştır. Burada, onun muhaliflerine yönelttiği itirazlardan bazılarını kısaca değinmek istiyoruz:

³⁴¹ en-Neseffî, *Tebşiratü'l-Edille*, II, s. 802.

³⁴² en-Nesâî, “el-İman”, I, “Zekat”, 49.

³⁴³ en-Neseffî, *Tebşiratü'l-Edille*, II, s. 802.

³⁴⁴ el-Enbiyâ 21/94.

³⁴⁵ en-Neseffî, *Tebşiratü'l-Edille*, II, s. 802.

- Mu'tezile'nin, amellerin imandan olduğuna dair delillerinden biri, kible değişikliği ile ilgil ayettir. Müslümanlar daha önce Kûdüs'teki Beytülmakdis'e yönelerek namaz kılmışlar, Kâbe'nin kible olması ile ilgili ayet indikten sonra bazı münafıkların ve yahudilerin telkini ile müslümanlarda, daha önce Kûdüs'e yönelerek kılınan namazlarının boşa gitmiş olacağına dair bir tedirginlik oluşuyor. Bunun üzerine "*Allah imanınızı asla zayi edecek değildir*"³⁴⁶ şeklinde bir ayet iniyor. Mu'tezile bu ayete dayanarak, namazların iman şeklinde isimlendirildiğini, bundan dolayı da namazın (amel), imanın rûknü olduğunu iddia etmektedir. Neseî burada da, herşeyden önce sözlüğe müracat etmektedir. Ona göre, iman sözlükte "ibadet" değil de, "tasdik" anlamına geldiği için, bahsi geçen ayet şöyle tevil edilmelidir: "*Allah sizin Beytülmakdis'e yönelerek namaz kılmanın caiz olduğunu tasdik etmenizi boşa çıkaracak değildir.*" Ayetteki "*imanüküm*" kelimesi ile namazın kastedilmiş olması da mühtemeldir. Böyle durumda ise, namaza mecazen iman denilmiştir. Daha net bir ifade ile, namaz kılan kimsede mümin olduğuna dair alamet (delili) olduğu için, namaza mecazî olarak iman ismi verilmiştir. Bu bağlamda Neseî, "*Kul ile kâfir arasında namazın terki vardır*" hadisi³⁴⁷ esas alınarak, cemaatle birlikte namaz kılan kâfirin müslüman olarak hükmedildiğini de belirtmektedir. Neseî'nin buradaki temel iddiasını şöyle özetleyebiliriz: İbadetlerin hiç biri iman ile eşitlenemez. Çünkü ibadetlerin bozulması ile iman yok olmadığı kesindir, bu konuda icmâ vardır. Eğer namaz, oruç gibi bazı ibadetlere iman ismi verilmişse de, mecazen verilmiştir. Bu, bütüne verilen bir ismin, o bütünü oluşturan ferdlere de verilmesi gibi bir mecazî isimlendirilmedir. Fakat bu çıkarımlara girilmese bile, iman lügatta "tasdik" anlamına gelmesi, Neseî için en büyük delil olarak yetmektedir.³⁴⁸

³⁴⁶ el-Bakara 2/143.

³⁴⁷ Müslim, "el-İman", 3; et-Tirmizî, "el-İman", 9

³⁴⁸ en-Neseî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 803.

- Nesefî'ye göre, ameli imandan sayanların “*İman yetmiş küsür veya altmış küsür şubedir*” hadisini delil göstermeleri, geçersizdir (fâsiddir). Çünkü haber-i vâhid, Kur’ân’a aykırılık ve râvinin gafleti gibi durum söz konusu olmasa bile, akaid konularında tek başına delil teşkil etmemektedir.³⁴⁹ Kaldı ki sözkonusu edilen hadis, hem Kur’ân’a aykırı düşmekte, hem de üstelik râvisi 60 ve 70 sayılarında şekketmektedir. Aynı şekilde bu hadis, ameli imandan sayanların kendi görüşlerini de yalanlamaktadır. Çünkü hadiste, başta kelime-i tevhid olmak üzere, altmış veya yetmiş küsür amelin, imanın kendisi değil de, şubesi olduğu ifade edilmektedir. Bu hadisle ilgili Nesefî, şöyle bir örnek vermektedir: Oturmak ve ayakta durmak namazın rükünlerinden olmasına rağmen, bunlara namazın dışında “namaz” diye isimlendirmek nasıl yanlış ise, hadiste zikredilen “şubeleri” (ameller) “iman” diye isimlendirmek de, o şekilde yanlıştır. Şu halde, amellere iman isminin verilmesi mecazendir. İman, amele sebep olduğu için, müsebebb (amel) mecazen “iman” diye isimlendirilmiştir.³⁵⁰
- Nesefî'ye göre, iman kalb ile tasdik, dil ile takrir ise sadece kişinin dünyada müslüman olarak kabul edilmesinin ve İslam hukukuna göre muamele görebilmesinin şartıdır. Çünkü hukuk kişinin gözle görülür fiilleriyle ilgilenmektedir. Hukuk uygulayıcılardan, insanın kalbindeki olanlara göre hüküm vermeyi beklemek, onlara güç yetiremeyeceği yükü yüklemek demektir. Bu ise, caiz değildir. İşte genel hatlarıyla çizmeye çalıştığımız bu tablo, Kerrâmiyye tarafından tamamen yanlış anlaşılmıştır. Kerrâmiyye, diliyle şehâdet getirenlere İslam hukukunun tatbik edildiğini görerek, sadece dil ile söyleyeni mümin saymıştır.³⁵¹
- Nesefî'ye göre, imanın sadece dil ile olduğunu iddia etmenin, ayetleri açıkça inkar etmekten bir farkı yoktur. Çünkü Kerrâmiyye'nin savunduğu

³⁴⁹ en-Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 803.

³⁵⁰ en-Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 804.

³⁵¹ en-Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 806.

gibi, sadece dil ile söylemek yeterli olsaydı, ayette³⁵² bedeviler “*İman ettik*” dedikleri anda, “Mümin” olmaları gerekirdi. Oysa ki, ayet bedevilere: “İman etmediniz” demektir. O halde, iman söylemek ile oluşmamaktadır. Bu noktada Neseî, “Konuşuyorum” diyen kimsede sözün bulunacağı ve onun “konuşan” olacağından hareketle, “İman ettim” diyen kişinin de “mümin” olacağını söylemenin hatalı olduğunu hatırlatmaktadır. İmanın dil ile söylemek olmadığı kesinleştikten sonra Neseî, “*kalpten inanmadıkları hâlde, ağızlarıyla “İmandık” diyenler*” şeklinde devam eden ayete³⁵³ atıf yaparak, imanın yerinin dil değil de, kalp olduğunu ispatlamaktadır. İmanın yerinin kalp olduğu, bedeviler ayetinin devamında gelen “*Henüz iman kalplerinize girmedi*”³⁵⁴ ifadesinde de açıkça belirtilmektedir. Eğer karşı taraf bu sözler Hz. Peygamber’e (a.s.) ve sahabilere söylenmiş olduğunu iddia ederlerse, o zaman sahabeler ve bütün müslümanlar, münafıklarla denk tutulmuş olur. Bunun ise, sapıklık olduğu açıktır.³⁵⁵

- Neseî, Kerrâmiyyi’yi tartışma sahasına çektiği bölümde, naklî deliller getirmeye devam etmektedir. Ayette: “*Mümin kadınlar muhacir olarak size geldiklerinde, onları imtihan edin. Allah onların imanlarını daha iyi bilir*”³⁵⁶ denilmektedir. Eğer iman sadece söz olsaydı, kadınların “İman ettik” dediklerinde mümin olmaları gerekirdi. Halbuki, ayet onların imanlarını Allah’ın daha iyi bileceğini söylemektedir. Demek ki iman, herkesin işitip anlayabileceği sözler şeklinde değil de, kalpte inanç olarak oluşmaktadır. Bu bağlamda Neseî, Kerrâmî bakış açısını münafıklık, küfür ile özdeşleştirmektedir.³⁵⁷ Neseî’ye göre Kerrâmiyye, “*Şüphesiz ki*

³⁵² “*Bedeviler “İman ettik” dediler. De ki: “İman etmediniz. (Öyle ise “İman ettik” demeyin) “Fakat boyun eğdik” deyin. Henüz iman kalplerinize girmedi.*”el-Hucurât 49/14.

³⁵³ el-Mâide 5/41.

³⁵⁴ el-Hucurât 49/14.

³⁵⁵ en-Neseî, *Tebîratü’l-Edille*, II, s. 805.

³⁵⁶ el-Mümtehine 60/10.

³⁵⁷ Neseî’ye göre, Kerrâmiyye Hz. Peygamber (a.s.) zamanındaki münafıkların gerçek mümin olduğunu iddia etmiştir. Geniş bilgi için bkz. en-Neseî, *Tebîratü’l-Edille*, II, s. 799; Bu bilginin aynısı, Eş’arî’nin “*Makâlât*”ında da geçmektedir. Geniş bilgi için bkz. el-Eş’arî, *Makâlât*, s. 214; Neseî ve Eş’arî’ye göre Kerrâmiyye, iman sadece dil ile söylemektir görüşünü savunmaktadır. Halbuki

münafıklar, cehennem ateşinin en aşağı tabakasındadırlar” ayetindeki³⁵⁸ tehditin münafıklar için değil de, müminler için yapıldığını iddia etmektedir. Bu iddia, Allah’a cehl isnat etmek demektir. Yani Allah, onlara kâfir ismini vermede yanıldı, aslında onlar mümindir demektir. Halbuki başka bir ayette³⁵⁹ Allah, Hz. Peygamber (a.s.) münafıkların bağışlamasını yetmiş defa yalvarsa da, onları bağışlamayacağını ifade etmiştir.³⁶⁰

- Neseî, Kerrâmiyye’nin nasıl bir yanlışa düştüğünü nakli deliller ile ortaya koymanın yanında, akli delillerden oluşan itirazlarını de geciktirmemektedir. İman din demektir. Dinler de, inançlarla ilgilidir. İnançlar ise, kalplerde olur. Bu yüzden, ne tür bir imtihana (işkenceye) maruz kalırsa kalsın, insandan imanın kalkacağı asla düşünülemez. Aradan epey bir zaman geçtikten sonra, belki de insanın “kitaplara, peygamberler ve ahirete iman ettim” diye söylemesine izin verilmeyebilir. Zaten, bu sözler namazda veya tuvalet gibi pis yerlerde söylenmiyor da. İşte, sırf bu sözü söylemek iman oluyorsa, yukarıda zikredilen durumlarda kişiden imanın kalkması gerekiyor.³⁶¹ Oysa ki, teklif devam ettiği müddetçe, iman hiçbir şekilde sökülüp atılmayacak bir yerde gerçekleşmesi gerekmektedir. O halde, iman dil ile söyleme değildir. Çünkü kişi “Allah’ı inkar etmeye” zorlandığında, küfür söyleyebilir. Bunun yanında, iman kalpte oluştuktan sonra, dil ile söylenen küfrün küfür olmadığı ayet³⁶² ile sabittir. Demek ki, imanın yeri kalptir. Aynı şekilde, kalpte küfür olduğu müddetçe, dilin imanı söylemesi de iman sayılmamaktadır.³⁶³

Şehristânî’ye göre Kerrâmiyye, kalp ile tasdik oluştuktan sonra, bu tasdiki ancak dili ile söyleyen kişiyi mümin kabul etmektedir. Geniş bilgi için bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, s. 112.

³⁵⁸ en-Nisâ 4/145.

³⁵⁹ et-Tevbe 9/80.

³⁶⁰ en-Neseî, *Tebşiratü’l-Edille*, II, s. 806.

³⁶¹ en-Neseî, *Tebşiratü’l-Edille*, II, s. 806.

³⁶² “Kalbi imanla dolu olduğu hâlde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah’ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah’tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır.” en-Nahl 16/106.

³⁶³ en-Neseî, *Tebşiratü’l-Edille*, II, s. 807.

Kısacası, iman sözlükte tasdik olduğu için ve tasdik de aslı, kalpteki tasdik olduğundan, Allah'ın kuldan istediği de bu tasdiktir. Demek ki, imanın terim anlamı, Hz. Peygamber'i (a.s.) Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen hususlarda kalb ile tasdik etmek demektir.³⁶⁴

3.2. Büyük Günah ve İman

Nesefî, büyük günah işleyen (*mürtekib-i kebîre*) hükmü konusunda da, Mâtürîdî çizgiden taviz vermemektedir. Ona göre, bir mümin helâl görmeyip ve şâri'i hafife almayıp, nefine veya öfkesine hakim olmadan büyük günah işledi ise, Allah'tan bağışlama umar, cezalandırılmaktan korkar. Ayette,³⁶⁵ Allah'ın kendisine ortak koşulmasından başka günahları, dilediği kimseler için affedeceği açık ifade edilir. Büyük günah işleyen kişinin imanı ne kendisinden alınır, ne de azalır. İmandan ancak, ona girildiği kapıdan çıkılır. Büyük günah işleyen mümin, eğer tevbe etmeden ölürse, ahiretteki durumu Allah'a kalmıştır. Allah dilerse, fazl-ı keremiyle veya bazı hayırlı kullarının şefaati ile cezalandırmadan onu affeder. Veyahut da günahı ölçüsünde cezalandırır ve onu tekrar ebedi cennetine koyar. Hâsılı, büyük günah işleyen müminin sonunda varacağı yer, cennettir.³⁶⁶

Nesefî'ye göre, büyük günah işleyen kişi mümin olarak kalmaktadır. Çünkü, günah işlemek ile yalanlamak birbirinden farklı şeylerdir. Kişi günah işlese bile, peygamberi yalanlamadığı müddetçe mümindir. Büyük günah işleyene “fâsık” isminin verilmesi, sadece emredilen sınırın dışına çıkması sebebiyledir. “Fısk” sözlükte “çıkılmak” demektir. Emri hafife almamak şartı ile, tembellik, öfke veya inatçılık gibi duyguların galip gelmesiyle emre muhalefet eden (*emir sınırından çıkan*) kâfir olmaz, sadece fâsık olur. Bu nedenle, kalpte tasdik bulunduğu sürece, emir sınırın dışına çıkılması, kişiden “mümin” isminin alınmasını gerektirmez. Tasdik eden, her halükarda mümindir.³⁶⁷

³⁶⁴ en-Nesefî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 143.

³⁶⁵ en-Nisâ 4/116.

³⁶⁶ en-Nesefî, *Tebîrâtü'l-Edille*, II, s. 766.

³⁶⁷ en-Nesefî, *Tebîrâtü'l-Edille*, II, s. 770; en-Nesefî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 135.

Büyük günah meselesinde Neseî, dört grubun adını zikretmektedir.³⁶⁸ O, bu konuda aşırılığa kaçan grupların kullandıkları ayet ve hadisleri sıralayarak, bunları kendi mezhebinin kelâmî perspektifi açısından değerlendirmektedir:

- I. *Mu'tezile*: Büyük günah işleyen kişi imandan çıkar, fakat küfre de girmez. görüşünü benimsemektedir.³⁶⁹ Onlara göre, büyük günah işleyene “fâsık” ismi verilmektedir. Çünkü böyle isimlendirme konusunda ümmet ittifak etmiştir. *Mu'tezile*'nin ittifaktan neyi kastettiğini, Neseî şöyle açıklamaktadır: *Mu'tezile*, ehl-i sünnet ve'l-cemâatın büyük günah işleyene “*fâsık mümin*”, Hâricîlerin “*fâsık kâfir*” ve Hasan-ı Basrî'nin ise “*fâsık münafık*” şeklinde isimlendirdiğini söylemektedir. Bütün bu isimlendirmelerin ortak yanı, hepsinde “fâsık” isminin geçmiş olmasıdır. Bundan hareketle *Mu'tezile*, büyük günah işleyene “fâsık” isminin verilmesinde ümmet arasında icmâ olduğunu iddia etmektedir.³⁷⁰ Neseî'ye göre ise, *Mu'tezile*'nin bu iddiası temelsizdir. Çünkü onlar iman ile küfür arasında bir yerin var olduğunu iddia etmekle, zaten icmaya muhalefet etmiş oluyorlar. Yani onlar icmaya muhalefet etmek için, icmaya başvuruyorlar. Bu ise, fâhiş (aşırı) cehalettir.³⁷¹ Ayrıca, yukardaki isimlendirmeler dikkate alındığında, ümmetin bu konuda sadece üç görüşü vardır. Diğer bir ifade ile, bu üç görüşün dışındaki görüşlerin yanlış olduğuna dair imâ tahakkuk etmiş durumdadır. Demek ki, bu üç görüşün delilleri araştırılmalı ve bu üç görüşten hangisinin delilleri sağlam ise, ona uyulmalıdır.³⁷² Bunun yanında *Mu'tezile*'nin, fâsık kelimesini müminin zıddı olarak kabul etmesindeki temel dayanağı olan “*Hiç mümin, fasık gibi olur mu?*” ayetinde³⁷³ Neseî'ye göre, mutlak (tam) fâsık kastedilmiştir. Mümin, hiçbir zaman tam fâsık değildir. Çünkü mümin, günah işlemek açısından Allah'ın sınırlarını aştıysa da, pek çok konuda Allah'ın sınırlarını korumaktadır.

³⁶⁸ en-Neseî, *Bahrü'l-keâm*, s. 160.

³⁶⁹ en-Neseî, *Bahrü'l-keâm*, s. 160.

³⁷⁰ en-Neseî, *Tebîratü'l-Edille*, II, s. 768.

³⁷¹ en-Neseî, *Tebîratü'l-Edille*, II, s. 771.

³⁷² en-Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 136.

³⁷³ es-Secde 32/18.

Tam fâsık ise, Allah'ın koyduğu bütün sınırlarını aşandır. Kısacası tam fâsık, kâfir demektir.³⁷⁴

Mu'tezile'ye göre, “büyük günah işleyen ne kâfir, ne mümin, ne de münafıktır. Eğer tevbe etmeden ölürse de, onun hükmü cehennemde ebedi kalmaktır.”³⁷⁵ Bu görüşü Mu'tezile, “*Kim bir mümini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedi kalacağı cehennemdir*” ayetine³⁷⁶ dayandırmaktadırlar. Neseî, bu ve benzer ayetlerde, ebedi cehennem azabı netice verecek fiillerin, *helal sayarak işlemeye* hamledilmesini söylemektedir. Ayette, sırf mümin olduğu için adam öldürenin, ebedi cehennemlik olduğu kastedilmektedir. Mümin olduğu için değil de, başka bir sebepten dolayı adam öldürmenin cezası, “*Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı*”³⁷⁷ ayeti gereği, kısastır.³⁷⁸ Üstelik, bu bağlamda “büyük günah işleyen kimsenin (adam öldüren) “Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir” ayetindeki³⁷⁹ kolaylaştıma ve rahmet prensibine mazhar olmanın dışında tutulmadığı” da hep hatırlanmalıdır.³⁸⁰

Büyük günah işleyen müminde imanın devam ettiğine dair pek çok ayet vardır. Neseî, sık sık bu ayetlere de atıf yapmaktadır. Meselâ, ayette³⁸¹ Cenâb-ı Hak, iman edip de hicret etmeyenlere, mümin ismiyle hitap etmektedir ve onları hicret etmemeleri yüzünden azarlamaktadır. Başka bir ayette³⁸² ise müminlere, içtenlikle Allah'a tövbe etmesi emredilmektedir. Günahı olmayandan tevbe emredilmesi düşünülemez. Demek, müminler günah işlemektedirler. Buna rağmen, Cenâb-ı Hak onlara “Ey iman edenler!” diye hitap etmektedir. Aynı şekilde, “*Ey iman edenler! Sarhoş iken namaza yaklaşmayın*” ayetinde³⁸³ görüleceği gibi, içki içen müminden “mümin” ismi alınmamıştır.³⁸⁴

³⁷⁴ en-Neseî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 771; en-Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 140.

³⁷⁵ en-Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 134.

³⁷⁶ en-Nisâ 4/95.

³⁷⁷ el-Bakara 2/178.

³⁷⁸ en-Neseî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 774.

³⁷⁹ el-Bakara 2/178.

³⁸⁰ en-Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 136.

³⁸¹ el-Enfâl 8/72.

³⁸² et-Tahrîm 66/8.

³⁸³ en-Nisâ 4/43.

³⁸⁴ en-Neseî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 771-772.

II. *Hâricîler*: Büyük günah işleyenin küfre gireceğini savunurlar. Neseî'ye göre Hâricîler, Hz. Ali'yi kâfir ilan etmişlerdir. Çünkü Hz. Ali, isyancıları ve Hâricîler'i öldürerek, günah işlemiştir.³⁸⁵ Hâricîler'in kendi görüşlerini temellendirmek için müracat ettikleri ayet ve hadislerin gerçek anlamı, Neseî için gayet açıktır. Bu nedenle Hâricîler'in ve diğer sapkın grupların görüşlerini çürütürken o, sözünü pek fazla uzun tutmaz. Ayet ve hadislerden murad şudur der ve geçer.

Neseî'ye göre Hâricîler kendi görüşlerini, “*Onlara boyun eğerseniz şüphesiz siz de Allah'a ortak koşmuş olursunuz*” ayetinin³⁸⁶ zahirine dayandırmaktadırlar. Oysa ki ayet, “*onlara şirkte boyun eğmeyin*” demektedir. Daha net bir ifade ile, “müşrikler ölmüş hayvan eti yerlerdi ve aralarında “Bakın, Muhammed ve ashabı kendi elleriyle kestikleri hayvanların etini yerler de Allah'ın öldürdüğü haramdır, derler” diye dedikodu yaparlardı.”³⁸⁷ Bu olay, (Hâricîlerin sadece son kısmını, adeta cımbızlayarak kullandıkları) “*Üzerine Allah adı anılmayan (hayvan)lardan yemeyin*” ayetin³⁸⁸ inmesine sebep olmuştur.³⁸⁹

Hâricîler'e göre, küçük olsun, büyük olsun, her bir günah isyan niteliğinde olduğu için, isyankâr mümin direk “kâfir” ismini alacaktır ve cehennemde ebedi kalacaktır.³⁹⁰ Onlar bu görüşleri “*Kim de Allah'a ve Peygamberine isyan eder ve O'nun koyduğu sınırları aşarsa, Allah onu ebedî kalacağı cehennem ateşine sokar.*”³⁹¹ ayetine dayandırmaktadırlar. Çünkü cehennemde ebedi kalacak birisinin, imanından bahsedilemez. Neseî'ye göre ise, Allah'ın koyduğu sınırları aşanlar kâfirler olduğu için, ayette müminlerden değil, kâfirlerden bahsedilmektedir.³⁹²

³⁸⁵ en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 160.

³⁸⁶ el-Enâm 6/121.

³⁸⁷ Kur'an-ı Kerim Meâli, s. 155.

³⁸⁸ el-Enâm 6/121.

³⁸⁹ en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 160.

³⁹⁰ en-Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 133.

³⁹¹ en-Nisâ 4/91.

³⁹² en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 162.

Hâricîler'in delil olarak kullandıkları “*Zina yapan kişi, zinası esnasında mümin olarak zina etmiş olmaz...*” hadisi³⁹³ ise, Neseî'ye göre, o dönemin şartlarına göre söylenmiş bir sözdür. Yani Hz. Peygamber'in (a.s.) döneminde zina olayları yok denecek kadar azdı. Hz. Peygamber (a.s.) de müslümanları böyle bir çirkinliklikten sakındırmak için, tehdit üslubunda konuşmuştur. Hâricîler tarafından yanlış yorumlanan bir diğer hadis ise şudur: “*Namaz dinin direğidir. Onu terk eden dinini yıkmıştır.*”³⁹⁴ Neseî'ye göre hadiste, itikad açısından terk edilen namazdan bahsedilmektedir. Başka bir ifade ile, namazın farz olduğunu inkar ederek, onu terk eden kişinin kâfir olacağı söylenmektedir.³⁹⁵

III. *Mürchie*: Küfürle beraber ibadetin fayda vermediği gibi, iman ile beraber günahın da zarar vermeyeceğini savunan gruptur.³⁹⁶ Neseî'ye göre Mürchie, İslâm dini ile hiçbir şekilde bağdaşmayacak batıl görüşleri ileri sürmüştür. Sözelimi, onlara göre, kâfirler cehenneme girdiklerinde, tıpkı balığın denizde durması gibi, hiçbir azap görmeyecekler. Mürchie'ye göre, mümin ile kâfirin arasında şöyle bir fark vardır: Mümin cennete girince, yeme ve içme açısından zevk alacak. Kâfir ise, cehenneme girince yeme ve içme açısından zevk alamayacak. Halbuki kâfirlerin cehennemde azaba maruz kalacağı ile ilgili birçok ayet³⁹⁷ vardır.³⁹⁸

Neseî'ye göre, Mürchie'nin din anlayışında “günah” kavramı yoktur. Çünkü onlara göre, Kur'ân'da emir ve yasaklama ile ilgili hiç bir ayet yoktur. Kur'ân'daki emir edici olarak görünen ayetlerde ise aslında, mendub ve müstehablık vardır. Bu sebeple, bunlar uygulanırsa mükafat vardır. Uygulanmazsa, azap yoktur. Bu konuda onlar “*Yiyin için fakat israf etmeyin*”³⁹⁹, “*İhramdan çıktığınızda avlanın*”⁴⁰⁰ ayetlerini örnek vermişlerdir. Neseî, Mürchie'nin görüşünün tutarsızlığını, mendub ve müstehab kelimelerini açıklayarak ortaya koymuştur. Eğer Allah bir şeyi emreder ve ardından onu

³⁹³ el-Buhârî, “el-Eşribe”, 1; Müslim, “el-İman”, 24.

³⁹⁴ Beyhkâkî, Şuabü'l-İman, 457/4.

³⁹⁵ en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 162.

³⁹⁶ en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 160.

³⁹⁷ el-Fâtır 35/37; et-Talak 65/9; ez-Zuhruf 43/77; en-Nisâ 4/56.

³⁹⁸ en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 173.

³⁹⁹ el-A'raf 7/31.

⁴⁰⁰ el-Mâide 5/2.

terk edene azabın olduğunu ifade etmezse, o emir mendub veya müstehab olur. Eğer terkinde azabın olduğu bir şeyi emrediyorsa da, o emir farz olur. Meselâ, namazı zayi etmesinden dolayı ceza çekecek kimselerden bahs edilen ayet⁴⁰¹ vardır. Aynı şekilde başka bir ayette⁴⁰² mallarını biriktirip, zekat vermeyenlerin cehennem ateşinde kızdırılacağı ifade edilmektedir. Demek ki, namaz ve zekat farzdır, bunların terki cezayı gerektirmektedir.⁴⁰³

- IV. *Cebriyye*: Bu fırka, kişinin küfür ve imana mecbur olduğunu iddia etmektedir. *Cebriyye*'ye göre, kulun ne mümin olmasında, ne de kâfir olmasında, kendisinin hiçbir iradesi ve gücü yoktur. Müminler mümin, kafiler kâfir olarak yaratılmıştır. Örneğin, "İblis ezeli olarak kâfirdir. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer İslâmiyetten önce de mümin idiler."⁴⁰⁴ *Cebriyye*'nin, *insanın acizliği* ile ilgili yanlış tasavvurlarını dayandırdıkları delillere baktığımızda, onların ayet ve hadisleri nasıl çarpıttıklarını görebiliyoruz. Bu bağlamda Neseî, onların delil olarak kullandıkları ayet ve hadisleri birer birer tevil etmektedir. Örneğin, *Cebriyye*'ye göre: "*Ne kadar uğraşırsanız uğraşın, kadınlar arasında adaleti yerine getiremezsiniz. Öyle ise (birine) büsbütün gönül verip ötekini (kocası hem var, hem yok) askıda kalmış gibi bırakmayın*"⁴⁰⁵ ayetinde Allah, erkeklerin kadınlar arasında adaletli davranamayacağını bildiği halde, onlara adaleti emretmiştir. Neseî'ye göre, ayette adaletten kastedilen şey, kalp sevgisi konusundaki eşitliktir. Yani ayet, sevgilerini eşit paylaştıramayan erkeklere, adaletli davranmayı emretmektedir. Aynı şekilde *Cebriyye*'ye göre, sorumlulukları yerine getirmekten aciz olan insana ceben teklif yüklenmemiş olsaydı, insana: "*Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği şeyleri yükleme!*"⁴⁰⁶ şeklinde dua öğretilmezdi. Neseî ise, sözkonusu ayetin, devamlı yapılması halinde zor gelecek şeylerle bizi mükellef kılma şeklinde tevil edilmesi gerektiği görüşündedir. İşte, *Cebriyye*'nin sık sık başvurduğu, içerisinde acizlik, güç getirememeye ifadeleri bulunan bir dizi

⁴⁰¹ Meryem 19/59.

⁴⁰² et-Tevbe 9/35.

⁴⁰³ en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 171.

⁴⁰⁴ en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 76.

⁴⁰⁵ en-Nisâ 4/129.

⁴⁰⁶ el-Bakara 2/286.

ayetteki⁴⁰⁷ kapalılıklar, Neseî tarafından gayet makul bir şekilde açıklığa kavuşturulmuştur.⁴⁰⁸

3.3. Bilgi ve İman Münasebeti

Neseî'ye göre, iman için sadece bilgi yetmez. Çünkü iman sözlükte tasdiktir. Cehmiyye gibi bazı gruplar, iman için sadece bilginin yeteceğini zannetmişlerdir. Halbuki bilmek (marifet), cehaletin (bilmemek) zıddıdır. İman, ise küfrün (yalanlamak) zıddıdır. Oysa ki, bir şeyi bilmeyen, o şeyi yalanlamış olmamaktadır. Aynı şekilde, bir şeyi tasdik eden de, delilleriyle o şeyi bilmeyebilir. Buna karşın, tasdik eden kişinin kalbinde de iman oluşmuş demektir. Bununla birlikte Neseî'nin "Tasdikten yoksun (hâli) marifet, iman değildir" sözünden, bilgi ile tasdik arasındaki ince bir ilişkiye işaret edildiği de kuşkusuzdur. Çünkü, bilgi insanı tasdike götürebilir. Bu açıdan düşündüğümüzde, bilgisiz imanın oluşması asla mümkün değildir. Dindeki tasdik edilecek hususların hepsi bize tevatür yoluyla, doğru haber (bilgi) şeklinde geliyor. Biz de onları taklid yoluyla elde ediyoruz ve daha sonra aklî deliller ile destekliyoruz. Sonuç olarak bilgi, kesinlikle iman ile eşitlenemez, iman hakikatına dahil edilemez. Bilgi, sadece imana vesile olur. Bilinen şey, ancak kalb bile tasdik edildiğinde, gerçek iman meydana gelir.⁴⁰⁹

3.4. İmanın artması ve eksilmesi

Neseî'ye göre, iman tasdik olduğu ispatlandıktan sonra, onun artıp veya eksilmeyeceği de kendiliğinden ispatlanmış olacaktır. Tasdik kendisinde bir artma söz konusu olamaz. Artma olmayan şeyin azalması, ancak kendisinin yokluğu ile mümkün olabilir. Bundan dolayı, amellerin artmasında veya günah işlenmesinde, tasdik etme fiili devam etmekle birlikte, onda bir artma veya eksilme olmayacaktır.⁴¹⁰

Neseî, iman artması ile ilgili ayetlerin tevili meselesinin, Ebu Hanife'den ve ayrıca İbn Abbas'tan gelen rivayetlere dayandığını belirtmektedir. Bu teville göre, sahabî devrinde iman edilecek hususlar ile ilgili ayetler peyder pey iniyordu. Sahabînin, bunların hepsini tasdik etmek ile birlikte, sonradan gelenleri de ayrıca tasdik etmesi gerekiyordu.

⁴⁰⁷ el-Bakara 2/31; el-Kalem 68/42.

⁴⁰⁸ en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 174.

⁴⁰⁹ en-Neseî, *Tebîrâtü'l-Edille*, II, s. 808.

⁴¹⁰ en-Neseî, *Tebîrâtü'l-Edille*, II, s. 809.

İşte bu olay, ayetlerde mecâzî olarak imanın artması şeklinde tasvir edilmiştir. Bu noktada Neseî, imanda artmayı, imandaki sebat ve devamlılık olarak yorumlanabileceğini de söylemektedir. Çünkü ona göre, bir saat önce yok olan iman, şimdi aynısı ile mevcut bulunması, imandaki artma şeklinde düşünülebilir. İmanda bölünme veya parçalanma olamaz. Bir saat önceki iman yenilendiğinde, aynısı tekrar iade edilmektedir. Burada görüleceği üzere Neseî, imanı araz şeklinde düşünerek, aynısının tekrar yaratılmasıyla devam ettiğini belirtiyor. İmanın artması ile ilgili ayetlerin bir başka yorumu ise, Neseî'ye göre şöyle olabilir: “Allah'ın göğsünü İslâm'a açtığı, böylece Rabbinden bir nur üzere bulunan kimse, kalbi imana kapalı kimse gibi midir?”⁴¹¹ ayetinde ifade edildiği gibi, imanın bir nuru, ışığı vardır. Güzel ameller kalpteki imanın nurunu arttırır. Aynı şekilde kötülükler de, imanın kalpteki nurunu azaltır. İmanın kendisinde ise, artma veya eksilme sözkonusu olmaz.⁴¹²

Neseî'ye göre imanı amelden sayanlar, mantıkî olarak, imanın artmaması gerektiğini iddia etmelidir. Çünkü bunlara göre, amellerin hepsi olduğunda, iman gerçekleştirilmektedir. Ameller eksik ise, iman da eksiktir. İmanın eksikliği ise, imansızlık demektir. Peki, bu halde yerine getirilen her bir amel zaten, henüz oluşmamış imanın tamamlanması adına bir adım sayılacak. En sonunda da, bütün ameller yerine getirildiği için, iman meydana gelmiş olacak. Bir şey hakkında artışın söz konusu olabilmesi için, onun sınırları belli, sonlu bir şey olması gerekmektedir. Burada, karşı taraf “İman herkeste eksiktir, ameller ile artar” diye itirazda bulunamaz. Çünkü o zaman iman, ne olduğu belli, tasavvur edilebilen bir şey olmaktan çıkar ve peygamberlerin dahi imanı eksik demek zorunda kalırız. Bu ise, muhaldir.⁴¹³

Neseî'nin bu konudaki aklî delilleri çok güçlü ve işlevseldir. O, ameli imana eşitlemenin yerine, amel ile imanın “taat” (ibadet) bakımından tasdik olabileceğini söylemektedir. Yani amel ve iman, “taat” isminde ortaktırlar. Bu yüzden ameldeki artış, iman değil, taatin artışı demektir. Neseî, burada şöyle bir örnek vermektedir: Bir evde on erkek varsa ve oraya bir kadın girse, erkeklerin değil, insanların sayısı artmış olacaktır.

⁴¹¹ ez-Zümer 39/22.

⁴¹² en-Neseî, *Tebssiratü'l-Edille*, II, s. 809.

⁴¹³ en-Neseî, *Tebssiratü'l-Edille*, II, s. 810.

Nesefî, bu örnek ile iman ile amele “taat” ismi verilebileceğini, buna rağmen her ikisinin de mahiyetinin farklı olduğunu vurgulamaktadır.⁴¹⁴

Bazıları, “*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm’ı seçtim*” ayetini⁴¹⁵ delil göstermek suretiyle, imanın eksik olabileceğini iddia ediyorlar. Nesefî ise, tasdik artacağını veya eksileceğini iddia edenlere karşı şaşkınlığını gizlememektedir. Bir kâfir, tasdik edilmesi gerekenlerin hepsini tasdik ettikten sonra, mümin olur. Mümin olduktan sonra, günahı irtikab etmesi, kişinin tasdikinden hiçbir şey arttırmaz veya eksiltmez. Eğer tasdikte eksiklik varsa, zaten imandan söz edilemez.⁴¹⁶ Ayrıca Nesefî’ye göre, söz konusu olan ayet, iman eksikliğinin imkanına bir delil olarak kullanıldığı takdirde, bu ayet inmeden önce (Bedir’de, Akabe ve Hudeybiye beyatlarında) ölen sahabelerin, eksik iman üzere öldüğünü iddia etmek gerekir. Bu ise, muhaldir. Bu aynı zamanda, Hz. Peygamber’in (a.s.), bu ayet inene kadar eksik dini tebliğ ettiğini söylemek gibi bir şeydir. Nesefî özellikle, ayette geçen “*bugün*” ve “*kemala erdirdim*” tabirlerinin doğru anlaşılması gerektiğine dikkat çekmektedir. Ayette “bugün” kelimesi ile herhangi bir gün değil de, Hz. Peygamber’in (a.s.) asrı kastedilmiştir. Bu tıpkı, hükümdarın kendi halkına hitaben “Bugün siz selamet gölgesi altındasınız” derken, saltanatının devam ettiği asrı, zamanı kastetmesi gibidir.⁴¹⁷ “Kemale erdirdim” tabiri ise, “size dininizi tam açıkladım, siz de onu herkese açıklamaya güç yetirdiniz” demektir. Allah’ın dinin (nurunun) kemal şeklinde olmaması düşünülemez. Fakat onun nurunun (dininin) insanlara açıklanmasının kemala ulaşması (tamamlanması) düşünülebilir. Allah’ın nurunu tamamlayacağını ifade eden diğer ayetler⁴¹⁸ de bu minvalde yorumlanmalıdır.⁴¹⁹

Kısacası, iman aslı (hakikati) bakımından artmaz ve eksilmezken, nuraniyet bakımından artar ve eksilir. Ameller imandan sayıldığında, henüz ortada kemalin üzerine bina edileceği “asıl” olmadığı için, artma veya eksilmeden bahsedilemez. Bununla beraber, imanın kemal vasfını kazanmasında amellerin de etkisi olduğu göz ardı

⁴¹⁴ en-Nesefî, *Tebssiratü'l-Edille*, II, s. 810.

⁴¹⁵ el-Mâide 5/3.

⁴¹⁶ en-Nesefî, *Tebssiratü'l-Edille*, II, s. 810.

⁴¹⁷ en-Nesefî, *Tebssiratü'l-Edille*, II, s. 811.

⁴¹⁸ et-Tevbe 9/32, es-Saff 61/8.

⁴¹⁹ en-Nesefî, *Tebssiratü'l-Edille*, II, s. 812.

edilemez. Bu bağlamda, delillerin iyice araştırılıp öğrenilmesi ve amellerin sürekli yerine getirilmesi, imanı kuvvetlendireceği (arttıracacağı) söylenebilir. Fakat böyle bir gayretin olmaması da, kişinin tekfir edilmesini gerektirmez.⁴²⁰

3.5. İmanda İstisna

Hanefî-Mâtürîdi çizgiden taviz vermeyen Neseî, imanda istisna yapmanın caiz olmadığını söylemektedir. İman, tasdikın ismidir. Tasdik gerçekleştiği anda kişi mümin olur. Bu, tıpkı kişinin oturma fiilini işlemesi ile “oturan” olması gibidir. Başka bir ifade ile, eğer bir kimse Hz. Peygamber’i tasdik etti ise, gerçekten de tasdik etmiştir. Tasdik konusunda asla şüphe söz konusu olamaz. Bu sebeple de kişi “ben müminim” demelidir.⁴²¹ Görüleceği üzere Neseî, kelâmî meselelerin açıklığa kavuşturulması konusunda lügavî yaklaşımı hiçbir şekilde ihmal etmemektedir.

Neseî, kişinin ölüm anındaki imanının durumu ile ilgili “muvâfat” teorisinin hezeyandan ibaret olduğunu söylemektedir.⁴²² Bu bağlamda o, Eş‘ariyye’yi çok sert eleştirmektedir. Neseî’ye göre, Eş‘ariyye’nin bu konudaki görüşü şöyledir: “Onlara göre önemli olan son haldir. Ömrü iman ile son bulanın, başlangıçta da mümin olduğu açığa çıkar. Bir kimse hayatı boyunca putların huzurunda secde etmiş ve batıl dinlere inanmış olsa bile, iman ile ömrü son bulduğu için, o mümin ve musaddıktır. Ömrü küfür ile sonra eren kişinin, başlangıçta da kâfir olduğu açıkça çıkar. Böyle birisi, Allah ve resulünü tasdik etmiş ve ibadetleri yerine getirmiş olsa dahi, küfür üzere öldüğü için, kâfir olmuştur.”⁴²³ İşte, asıl önemli olan ölüm anındaki iman olduğu için ve halihazırdaki imanın son nefese kadar devam edip etmeyeceği bilinmediği için, “İnşallah müminim” diyerek, imanını Allah’a havale etmek gerekmektedir.⁴²⁴

Neseî, muvâfat teorisini çürütmek için öncelikli olarak şöyle aklî deliller sunmaktadır: Bu teoriyi savunanlara göre, ihtiyar bir adama, beşikte emzirilen bebek iken, hatta anne karnında iken bile “ihtiyar” denilmesi gerekir. Böyle bir sonuca varmanın gerçeğe aykırı olduğu gibi, halihazırda var olan tasdike itibar etmeyip, ölüm anındaki

⁴²⁰ en-Neseî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 812.

⁴²¹ en-Neseî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 815.

⁴²² en-Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 149.

⁴²³ en-Neseî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 149.

⁴²⁴ en-Neseî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 815.

tasdik üzerinden kişinin mümin olduğu hükmünü vermek de, aynı şekilde gerçeğe aykırıdır. Bu tıpkı bir gencin “Ben inşallah gencim” ve uzun boylu birinin de “ben inşallah uzun boyluyum” demesi gibidir.⁴²⁵ İmanda istisna yapmanın naslar ile uyuşmadığını belirten Neseî, şu ayetleri delil olarak kaydetmektedir: “*Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler)*”⁴²⁶ ve “*Rabbimiz! Biz, ‘Rabbimize iman edin’ diye imana çağıran bir davetçi işittik, hemen iman ettik*”⁴²⁷ Bu ayetlerde müminler akibetlerini bilmeseler dahi, kesin imana davet edilmektedir. “*Rablerinden verilene iman ettik*”⁴²⁸ denilmesi emredilmektedir. Ayrıca, Cenâb-ı Hak, helali ve haramı açıklarken müminlere “*Ey, iman edenler!*” diye hitab etti. Başka bir deyim ile, helaller emredildiğinde müminlerden (*son nefeste iman ile ölmemiş olanlar hariç gibi*) hiç kimse istisna edilmedi veya müminlerden kendilerinde iman isminin gerçekleşmediğine dair bir zanda bulunması istenilmedi.⁴²⁹

İmanda istisna konusunda Neseî, ehl-i hadis alimlerini de eleştirmiştir. Neseî onların delilini şöyle açıklamaktadır: Ehl-i hadis alimlerine göre, bir kimse “Ben gerçek müminim” derse, “Ben Allah katında (indinde) müminim” demiş olur. Yani Allah’ın ilmi üzerine hüküm vermiş olur. Hiç kimse kendisinin Allah’ın ilminde mümin mi yoksa kâfir mi olduğunu bilemez. Belki de, “Ben gerçek müminim” diyen kişi, Allah’ın ilmine göre, kâfir olarak ölecektir. Bundan dolayı, “Ben gerçek müminim” demek caiz değildir.⁴³⁰

Neseî’ye göre, ehl-i hadis alimlerin yaptığı gibi, imanın gerçek anlamda tasdikten oluştuğu konusu hiçbir zaman devre dışı bırakılmamalıdır. Bu bağlamda Neseî, akit örneğini vermektedir. Talak, köle azat etme ve alışveriş gibi bütün akitlerde taraflar arasındaki sözleşmeler istisna üzerine değil, kesinlik üzerine kurulur. Akitlerde istisnanın (şüphe bildiren sözler sarf etmek) caiz olmadığı gibi, imanda da istisna caiz değildir. Neseî, “Ben inşallah meleklerle iman ettim” diyen kişinin kâfir olacağı hususunda ümmetin icma ettiğini kaydetmektedir.⁴³¹ Bunun yanında Neseî, ehl-i hadis alimlerini

⁴²⁵ en-Neseî, *Kitâbü’t-Temhîd*, s. 149.

⁴²⁶ el-Bakara 2/285.

⁴²⁷ Âl-i İmrân 3/193.

⁴²⁸ el-Bakara 2/136.

⁴²⁹ en-Neseî, *Tebîrâtü’l-Edille*, II, s. 816.

⁴³⁰ en-Neseî, *Bahrü’l-keîâm*, s. 153.

⁴³¹ en-Neseî, *Bahrü’l-keîâm*, s. 154.

muhatap alması sebebi ile, hadisten delil getirmesi de gayet makuldur. Bir hadiste Hz. Peygamber'in (a.s.) Harise'ye: "Nasıl sabahladın?" diye sorduğu, buna karşılık Harise'nin "Gerçek mümin olarak sabahladım" diye cevap verdiği ve Hz. Peygamber'in (a.s.) bu cevabı makul karşıladığı rivayet edilmektedir.⁴³²

Sonuç olarak Neseфі'ye göre, bir kimse halihazırda mümin ise, kendisinde küfr alameti sadır olmadığı müddetçe kâfir olmaz. Bu meselede kişinin Allah'ın ilmindeki durumu baz alınmamalıdır. Biz öleceğimize dair bilginin Allah'ın ilminde mevcut olduğunu bildiğimiz halde, kendimize "Biz ölüyoruz" demiyoruz. Aynı şekilde, Allah'ın ilminde kıyametin kopacağı ile ilgili bilginin mevcut olmasına rağmen, "Kıyamet şimdi kopuyor" demiyoruz. Bu nedenle halihazırdaki tasdik durumumuzu esas alarak "Ben gerçek müminim" demeliyiz, "Ben inşallah müminim" dememeliyiz.⁴³³

3.6. Mukallidin İmanı

Neseфі için "tasdik" ile "iman" biribiriyle o kadar özdeş kelimelerdir ki, normalde "İman, lügatta tasdiktir" denilmesi gerekirken, o bazen "Tasdik, lügatta imandır."⁴³⁴ diyebiliyor. İmanın hakikati tasdik olduktan sonra, ister delil ile olsun, ister delilsiz olsun, veya ister bir kısım felaketlerin başlaması üzere ölümle yüz yüze gelindiği (*be's*) anda olsun, isterse ölüm anında ahiretin müşahade edildiği (*ye's*) durumunda olsun, veyahut da bizzat ahiret aleminde olsun,⁴³⁵ eğer bir kimse tasdik ederse, o mümindir.⁴³⁶ Başka bir deyişle, tasdik eden her yerde tasdik edicidir, hakikatler durumlara/yerlere göre değişmeyecektir. Ancak durumlara göre hakikatlerin hükümleri değişecektir. *Be's* ve *ye's* durumlarında imanın geçersiz olması da, işte bu sebepten dolayıdır.⁴³⁷

Neseфі, *be's* ve *ye's* halindeki imanın geçersizliğini açıklama ihtiyacını hissetmiştir. Çünkü Neseфі'ye göre mukallidin imanı, *be's* ve *ye's* halindeki insanın imanına benzetildiği için geçersiz sayılmıştır. Bu bağlamda Neseфі'nin, öncüsü

⁴³² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, Kitabu'l-İman, 104-105; Bezzar, *Müsned*, 333/13; en-Neseфі, *Bahrü'l-keîâm*, s. 155.

⁴³³ en-Neseфі, *Bahrü'l-keîâm*, s. 153.

⁴³⁴ en-Neseфі, *Tebşiratü'l-Edille*, I, s. 25.

⁴³⁵ Neseфі, Ebu Hanîfe'ye atıf yaparak, kâfirlerin de ahiret alemini gözleri ile gördüklerinde ahireti tasdik edeceklerini söylemektedir. Fakat onların tasdiki geçerli olmayacaktır. Geniş bilgi için bkz. en-Neseфі, *Tebşiratü'l-Edille*, I, s. 25.

⁴³⁶ en-Neseфі, *Tebşiratü'l-Edille*, I, s. 25.

⁴³⁷ en-Neseфі, *Tebşiratü'l-Edille*, I, s. 26.

Mâtürîdî'ye atıf yaparak, konuyla ilgili ondan iki türlü görüşün rivayet edildiğini ifade etmesi ve bunlardan birini tercih edip diğerini tercih etmemesi, Mâtürîdî'nin mukallidin imanı konusunda ihtilaf ettiğini göstermektedir. Neseî ise, hocasının aksine, mukallidin imanının geçerli olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir.⁴³⁸

Neseî'nin sözlerinden anlaşıldığı kadarı ile, imanın makbuliyeti için delile dayandırılması konusunda Mâtürîdîliğin içerisinde iki ekol öne çıkmıştır. Bu ekollerin ikisinde de İmam Mâtürîdî'nin, “*Rabbinin ayetlerinden bazıları geldiği gün, daha önce iman etmemiş veya imanda bir hayır kazanmamış olan bir kimseye (o günkü) imanı fayda vermez*” ayetin⁴³⁹ tevili kapsamında bildirdiği şu görüş aynıdır: “Be’s ve ye’s halindeki kişinin imanı geçersizdir. Çünkü gaibi şahide kıyas edebilme gücüne sahip değildir.” Fakat görüşlerin bundan sonraki kısmında ise, İmam Mâtürîdî’den gelen bir rivayete göre, imanın bir delile dayandırma meselesi sadece ye’s veya be’s halindikiler için değil, herkes için geçerli olduğu savunulmaktadır. Yani, imanını delile dayandırmayanın (mukallidin) imanı geçersiz kabul edilmektedir. Mâtürîdî’den gelen diğer bir rivayete göre ise, ki onun arkadaşı Rüstüfağnî (ö. 345/956) bu görüşü tercih etmiş, yukarıda geçen ayetin tevilinin devamında, bir kimsenin imanının makbuliyeti için ya tefekkür (teemmül) edip, alemin yaratıcısını, yaratıcının sıfatlarını ve peygamberleri bilmesi gerektiği, veyahut da peygamberlerin mucizelerini düşünerek iman etmesi gerektiği söylenmektedir. Başka bir ifade ile, bu şu demektir: Alemin hudusu ve yaratıcısı ile ilgili akli istidlâlde bulunmadan, Hz. Peygamber’in (a.s.) mucize gösterdiği için peygamber olduğunu bilip, sözlerini tasdik etmek, kişinin mümin olması için yeterlidir.⁴⁴⁰ İşte Neseî, Mâtürîdî’den gelen bu ikinci rivayeti referans alarak, mukallidin imanını geçerli saymıştır.

İlâhî azap gelip çattığında yapılan tasdik geçersizdir. Çünkü kişi azabı gidermek için iman getirmiştir. Azabı gidermek için yapılan tasdik, hakiki iman değildir. Üstelik, kişiye azabın inmesi, ahiret azabının başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Ahiret azabı başladığı için de, kişiye artık imanı fayda vermez ve böylece dünyevi azap, ahiret azabına intikal eder. Bununla birlikte ye’s ve be’s halindeki kişinin iradesi elinden alınmıştır. O

⁴³⁸ en-Neseî, *Tebîrâtü'l-Edille*, I, s. 27.

⁴³⁹ el-En‘âm 6/158.

⁴⁴⁰ en-Neseî, *Tebîrâtü'l-Edille*, I, s. 26; Ayrıca Rüstüfağnî'nin sözü için bkz. en-Neseî, *Tebîrâtü'l-Edille*, I, s. 28.

artık gaibi şahide kıyas yaparak, imanını deliller üzerine bina etmeye gücünü kaybetmiştir. İşte, imanını delile dayandırmadığından dolayı, mukallidin imanı da ye's durumundaki kişinin imanına benzetilmiştir.⁴⁴¹

Nesefî'ye göre ise, mukallidin durumu ye's halindekiinden tamamen farklıdır. Çünkü mukallid, kendisine yaklaşan azaptan korkarak değil, kendi hür iradesi ile Allah'ın rızasını istemiş ve Allah'a yönelmiştir. Be's ve ye's halindeki kimsenin iradesi elinde değil iken, mukallidin iradesi elindedir. Mukallid zorlanmadan, iman etmiştir. Ayrıca, Cenâb-ı Hak kişiye, iman için sevap vaad etmiştir. Kişi iman etme fiilini nasıl kesb ederse etsin (sıkıntıya katlanarak veya sıkıntısız), ilahi vaade mazhar olacaktır. Yani Allah'ın sevap vaadi, sadece sıkıntı çekerek (istidlâl yaparak) elde edilen iman için geçerli değildir. Bu vaad umumidir. Bu vaadden ancak ye's ve be's halindekiler nasipsiz kalacaktır. O da zaten ayet ile sabittir. Kısacası, mukallidin imanı geçerlidir.⁴⁴²

Mukallidin imanı konusunda Nesefî özellikle Eş'ariyye'yi ve Mu'tezile'yi eleştirmiştir. Ona göre, Eş'ariyye'de meşhur görüş şöyledir: Bir kimse akaid ile ilgili meselelere aklî delil getirerek inanmamış ise, mümin değildir. Bu deliller kalb ile bilinmesi gerekmektedir. Fakat hasımların sorularına cevap verecek ve onların şüphelerini giderecek kadar bilinmesi şart değildir. Nesefî'ye göre, Mu'tezile'nin çoğunluğunun mukallidin imanı ile ilgili görüşü de şöyledir: Eğer bir kimse, akaid ile ilgili meseleleri, hasımların sorularına cevap verecek ve onların ortaya attığı problemleri çözecek şekilde delil ile bilirse, onun mümin olduğuna hükmedilir. Aksi halde mukallid, iman ile küfür arasında bir yerededir. Bunlardan bir tek Ebu Hâşim, mukallidi kâfir saymıştır.⁴⁴³

Mu'tezile'nin mukallidin imanını geçerli saymasının nedenleri Nesefî tarafından tek tek tespit edilmiştir. Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi, eğer mukallid istidlâli terk ettiği için, büyük günah işlemiş oluyor ve bu yüzden de iman ile küfür arasında kalıyorsa, bu anlayış büyük günah sorununu beraberinde getirmektedir. Nesefî, büyük günah işleyenin mümin olarak kaldığını daha önce ispatlamıştı.⁴⁴⁴ Mu'tezile, imanın geçersizliğinin sebebini, sıkıntının (meşakkata) yokluğuna da bağlayabilir. Daha net bir ifade ile

⁴⁴¹ en-Nesefî, *Tebşiratü'l-Edille*, I, s. 27.

⁴⁴² en-Nesefî, *Tebşiratü'l-Edille*, I, s. 27.

⁴⁴³ en-Nesefî, *Tebşiratü'l-Edille*, I, s. 29.

⁴⁴⁴ en-Nesefî, *Tebşiratü'l-Edille*, I, s. 29.

Mu‘tezile’ye göre, Allah’ın rızasını kazanmak, bazı sıkıntılara katlanmak ile olur. Mukallidin tasdikinde ise, meşakkat yokur. Mukallid tasdike ulaşmak için, deliller üzerinde kafa yormamıştır. Böyle bir iddiaya karşın Neseî, sevabın mahiyetini açıklayarak cevap vermektedir. Be’s ve ye’s hali hariç, delile dayansa dayanmasa, (sıkıntı çekisin çekilmesin) tasdik edene sevap verileceği vaad edilmiştir. Kişi tasdik ettiği anda, bu sevaba erişen olur. Vaad edilen sevaba, Allah’ın lütfu ile ulaşılır.⁴⁴⁵ Neseî, bu görüşün aynı zamanda ehl-i sünnet kelâmcıları ve fakihleri tarafında da savunulduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁶

Mu‘tezile tarafından mukallidin imanının faydasız ve aslı olmayan bir iman sayılması, Neseî için imanın mahiyet ile ilgili tartışmadan başka bir şey değildir. Neseî, imanın mahiyetinin tasdikten ibaret olduğunu uzun uzun ispatlamak yerine, Mu‘tezile’nin tasdik anlayışını anlamaya yoğunlaşmaktadır ve şunları kaydetmektedir: Mu‘tezile’ye göre, delilsiz meydana gelen tasdik, ilim olarak kabul edilmemektedir. Çünkü onlara göre ilim, zaruri ve istidlâlî olmak üzere, iki çeşittir. Mukallidin imanı ise, bunların hiç birine girmez. Bundan dolayı delilsiz tasdik hiçbir kıymeti yoktur.⁴⁴⁷ Ayrıca Mu‘tezile’ye göre, iman lügatta tasdik demek değildir. İman, lügatta kendini güvene (emâna) sokmak demektir. Yani kendisine bir şey haber verilen kişi, o haberin doğru olup olmadığını ancak delil ile anlayabilir. Deliller üzerinde düşünerek kandırılmış olmaktan kendisini güvenceye (emana) sokan kişiye ise, mümin denilir. Delilden soyutlanmış iman (mukallidin imanının), iman sayılmamasının sebeplerinden biri de budur.⁴⁴⁸

Neseî, Mu‘tezile’nin “iman, lügatta güvene (emana) sokmak demektir. Bu sebeple iman, aldatılmış olmaktan kendini güven altına almaktır. Deliller araştırılmadan da bu güven sağlanamaz” tezini çürütmek için dilcilik kabiliyetine başvurmuştur. Ona göre, iman “emn” kökünden türemiş olmasına rağmen, sözlükte tasdik anlamına gelmektedir. *أَمِنَ لَهُ/أَمِنَ بِهِ* “onu doğruladı” demektir. İnsanlardan biri, aklen imkansız olmayan bir şeyi geçmişte haber vermiş olsa, bir başkası da muhbir ile buluşmadan, muhbiri doğrulasa (tasdik ederse), dilcilerden hiç biri ona “Onu doğruladı” demekten çekinmez. VeleVKi, tasdik eden kişi, muhbirin doğruluğunu (delilleri) araştırıp kendini

⁴⁴⁵ en-Neseî, *Tebşiratü'l-Edille*, I, s. 29.

⁴⁴⁶ en-Neseî, *Tebşiratü'l-Edille*, I, s. 39.

⁴⁴⁷ en-Neseî, *Tebşiratü'l-Edille*, I, s. 30.

⁴⁴⁸ en-Neseî, *Tebşiratü'l-Edille*, I, s. 31.

güvene sokmamış olsa bile. Dilciler, onda tasdik meydana geldiği için ona “habere inandı” derler. Bununla birlikte Neseî “kendini güven (emân) altına sokmak” olgusunun, haberi dinleyen (sâmi‘) ile değil de, muhbir ile ilgili olduğunu hatırlatmaktadır. Çünkü “güven (emân) altına sokmak” muhbir ile ilgili olmayıp, dinleyen ile ilgili olsaydı “أَمَّنْتَ بِفُلَانٍ” yerine “أَمَّنْتَ نَفْسِي” denilmesi gerekirdi. Madem “أَمَّنْتَ بِهِ” denilmiş, demek ki iman, tasdikten ibarettir.⁴⁴⁹

Neseî, Eş‘arî’nin mukallidin imanını geçersiz saydığı için, Mu‘tezile’nin durumuna düştüğünü ifade etmektedir. Çünkü, Eş‘arî delilsiz tasdik edenin kâfir olduğunu söylemedi. Delilsiz dahi olsa, ortada bir tasdik varsa, asla yalanlama (küfür) yok demektir. Buna rağmen Eş‘arî mukallidin mümin olduğunu da, net bir şekilde belirtmedi. Bu durumda o da Mu‘tezile gibi iman ile küfür arasında bir yer ihdas etmiş olmaktadır. Halbuki, Eş‘arî, Mu‘tezile’nin bu görüşünü reddetmektedir. Neseî Eş‘arî’den, mukallidin, iman ile küfrün arasında daha çok hangi statüde konumlandırmaya layık olduğunu sormaktadır. Böyle soruların birinde Neseî Eş‘arî’ye “Mukallid, kendisini delil ile güven (emân) altına sokmadı diye nasıl onun tasdikini iman saymazsın?” diye sormaktadır. Bu sorudan anlaşılacağı üzere, Neseî’ye göre Eş‘arî, imanın sözlükteki anlamını “kendini güvene (eman) sokmak” olarak kabul etmektedir.⁴⁵⁰

3.7. İman ve İslâm

Neseî’ye göre, imanın tasdikten ibaret olduğu ispatlandıktan sonra, iman ile İslâm’ın aynı şeyler olduğu ortaya çıkmaktadır. İmandaki tasdik, aklın ve ayetlerin Allah’ın birliğine, hiçbir ortağının olmadığına tanıklık (şehadet) etmesi ile ilgilidir. İslâm’da ise, kişinin kendisini kulluk ile Allah’a teslim etmesi söz konusudur. Bu tariflerde, aynı şeylerin kastedildiği görülmektedir. Yani her müminin müslim ve her müslimin de mümin olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Neseî’ye göre, bazı kimseler “*Rabbi ona: “Teslim ol” buyurduğunda, “Âlemlerin Rabbine teslim oldum” demişti.*”⁴⁵¹ ve “*Biz ona teslim olmuş kimseleriz*”⁴⁵² ayetlerini delil göstererek, İslâm’ın “ihlas” anlamına geldiğini söyleseler bile, yine sonuç değişmeyecektir. Çünkü ihlas, kulun kendisini samimi bir

⁴⁴⁹ en-Neseî, *Tebşiratü'l-Edille*, I, s. 39.

⁴⁵⁰ en-Neseî, *Tebşiratü'l-Edille*, I, s. 40.

⁴⁵¹ el-Bakara 2/131.

⁴⁵² el-Bakara 2/136.

şekilde Allah'a tahsis etmesi ve O'nun yanında hiç kimsenin ortaklığını tanımamasıdır. Bu da, imandan başka bir şey değildir.⁴⁵³

Nesefî, İslâm ile imanın birbirinden farklı şeyler olduğunu iddia edenleri Haşviyye'den⁴⁵⁴ saymaktadır. Haşviyye'ye göre, ayette⁴⁵⁵ bedevilere "imanlarından" söz etmelerine izin verilmezken, "İslâm" (teslim) olduklarını söylemeleri istenmiştir. Bu da, iman ile İslâm'ın başka şeyler olduğunu ispatlamaktadır. Hadislerden ise Haşviyye, daha çok Cibril hadisine tutunmaktadırlar. Cibril hadisinde, Hz. Peygamber'e (a.s.) "iman" soruldu. O da: "Allah'a, meleklerine, peygamberine, ahiret gününe, kadere inanmak" şeklinde cevap verdi. Sonra Hz. Peygamber'e (a.s.) "İslâm" sorulduğunda: "Allah'tan başka ilâh olmadığına şahadet etmek, namaz kılmak, zekat vermek, ramazanda oruç tutmak ve hacetmek" buyurdu. Burada Haşviyye'ye göre Hz. Peygamber (a.s.), şöyle yaparsam "mümin" olurum, şöyle yaparsam da "müslim" olurum demek istemiştir. Cibril de onun sözünü doğrulamıştır. Kısacası, kitap ve sünnet İslâm ile imanı birbirinden ayırmıştır.⁴⁵⁶

Nesefî, bu konuda da yine aklî ve nakî delilleri ön plana çıkarmaya gayret etmektedir. Ona göre, iman ile İslâm hakikat bakımından aynıdır. Yani biri varken, diğersinin yokluğu düşünülemez. Bu iki kelime tıpkı "قعود" ve "جلوس" kelimelerinin, "oturmak" anlamına gelmesi gibidir. Cibrîl hadisinde zikredilen imanın şartlarının hepsini yerine getiren kimsenin "müslim" olmaması, aynı şekilde hadiste zikredilen İslâm'ın şartlarının hepsini yerine getirenin de "mümin" olmaması muhaldir. Nesefî'nin, iman ile İslâm'ı eşitlemesinde "din" kavramının rolü büyüktür. Ayetlerde, Allah'ın katında dinin İslâm olduğu,⁴⁵⁷ ayrıca kim İslâm'dan başka din ararsa, kabul edilmeyeceği⁴⁵⁸ ifade edilmiştir. Buna göre, iman da dindir. Çünkü iman, Allah'ın kabul edeceği bir şeydir. O hal de, iman ile İslâm aynıdır.⁴⁵⁹

⁴⁵³ en-Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 817.

⁴⁵⁴ Dini konularda akıl yürütmeyen, nasların zahirine bağlı kalmak suretiyle teşbih ve teccime kadar varan telakkileri benimseyenlere verilen bir addır. Benzer yaklaşımlarından dolayı Müşebbihe ve Mücessime de Haşviyye'den sayılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 119.

⁴⁵⁵ el-Hucurât 49/14

⁴⁵⁶ en-Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 817.

⁴⁵⁷ Âl-i İmran 3/19.

⁴⁵⁸ Âl-i İmran 3/85.

⁴⁵⁹ en-Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 818.

Nesefî'ye göre, şu ayetlerde iman ile İslâm kelimeleri birbirinin yerine kullanılmıştır: “Orada (Lût’un yöresinde) bulunan müminleri çıkardık. Zaten orada bir ev halkından başka müslüman bulamadık”⁴⁶⁰, “Ey ayetlerimize iman eden ve müslüman olan kullarım!”⁴⁶¹, “Eğer siz gerçekten Allah’a iman etmişseniz, eğer O’na teslim olmuş kimseler iseniz...”⁴⁶², “...Ancak ayetlerimize inanıp da müslüman olmuş olanlara duyurabilirsin”⁴⁶³. Görüleceği üzere bu ayetlerde iman (mümin) kelimesinin hemen peşinden İslâm (müslim) kelimesi gelmiştir. Yani inancın sonucunda teslimin doğacağı ifade edilmiştir.⁴⁶⁴

Bunların yanında Nesefî'nin, farklı iki ayeti karşılaştırmak metodu ile, imanı İslâm'a eşitlediğini de görmekteyiz. Meselâ, bir ayette⁴⁶⁵ insanların eğer iman ederlerse, doğru yolu bulacakları belirtilmektedir. Başka bir ayette ise,⁴⁶⁶ insanların eğer İslâm'a girerlerse, doğru yolu bulacakları ifade edilmektedir. Buradaki iki ayet, insanları imanları sebebi ile mühtedi (doğru yolu bulan) kabul ettiği gibi, İslâmları sebebi ile de mühtedi kabul etmektedir. Bu ise, iman ile İslâm'ın aynı şeyler olduğunun açık bir delilidir.⁴⁶⁷

Nesefî, iman ile İslâm'ın aynı olduğu tezini savunmak için naklî delilleri sonuna kadar kullanmaktadır. Örneğin, Nesefî'ye göre, Hz. Yusuf'un (a.s) duasının yer aldığı “Benim canımı müslüman olarak al ve beni iyilere kat” mealindeki ayette⁴⁶⁸ iyilerden (salih) kasıt, müminlerdir. Yani Hz. Yusuf (a.s.) “müslüman ve mümin” olarak ölmeyi arzulamıştır. Bu da, iman ile İslâm'ın aynı olduğunu ispatlamaktadır. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in (a.s) “Cennete ancak müminlerin gireceğini”⁴⁶⁹ söylediği hadisinin bir başka versiyonunun “Cennete ancak müslümanın gireceği” şeklinde rivayet edilmesi de, iman ve İslâm'ın aynı şeyler olduğunu kanıtlamaktadır. Nesefî'ye göre, naklî deliller

⁴⁶⁰ ez-Zâriyat 51/35-36.

⁴⁶¹ ez-Zuhruf 43/69.

⁴⁶² Yûnus 10/84.

⁴⁶³ en-Neml 27/81.

⁴⁶⁴ en-Nesefî, *Tebziratü'l-Edille*, II, s. 818.

⁴⁶⁵ el-Bakara 2/137.

⁴⁶⁶ Âl-i İmran 3/19.

⁴⁶⁷ en-Nesefî, *Tebziratü'l-Edille*, II, s. 818.

⁴⁶⁸ Yusuf 12/101.

⁴⁶⁹ Müslim, “el-İman”, 47. et-Tirmizî, “Hacc”, 44.

nisbetinde güçlü bir başka delil ise, icmâdır. Müslümanın ahiretteki durumu ile müminin ahiretteki durumunun aynı olacağı, müslümanlar arasında tartışmasız bir konudur.⁴⁷⁰

Nesefî, mümin ile müslimin ayrı olduğunu iddia edenlerin, dini kimlik tespitinde sorun yaşayacaklarına dikkat çekmektedir. Ayette⁴⁷¹ insanlar mümin ve kâfir olarak iki gruba ayrılmıştır. Hz. Peygamber (a.s.) zamanında ise insanlar, üç grup idi: mümin, münafık ve kâfir. Dolayısıyla, eğer mümin ve müslimin ayrı olduklarını düşündüğümüzde, mümin olmayan müslim veya müslim olmayan mümini tasavvur edilebilmektedir. Peki, mümin olmayan müslimi veya müslim olmayan mümini bu üç sınıfın hangisine yerleştireceğiz? Nesefî, karşı tarafa böyle bir soru yöneltmektedir. Eğer müslim, müminlerden sayılırsa, o zaman karşı tarafın iddiası anlamsız olur. Müslim, kâfirlerdende de sayılamaz. Çünkü, İslâm'dan başka dinin kabul edilmeyeceği ayet⁴⁷² ile sabittir. Geriye bir tek, üçüncü şık kalıyor: münafıklık. Müslimi, münafık kategorisine yerleştirmek ise, açık küfürdür. Demek ki, mümin ile müslimin arasında fark yoktur.⁴⁷³

İman ile İslâm'ın farklı olduğunu iddia edenlerin delillerine gelince Nesefî, “*İman ettik demeyin fakat İslâm (teslim) olduk deyiniz*” ayetinin⁴⁷⁴ “*İman ettik demeyin, fakat kılıç korkusundan teslim olduk deyiniz*” şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemektedir. Kısacası, bu ayet münafıklar hakkındadır. Buradaki “İslâm”, din olarak kastedilen “İslâm” değildir. Aksi takdirde bu ayet, İslâm'dan başka dinin kabul edilmeyeceğini bildiren ayet⁴⁷⁵ ile çelişirdi. Eğer ayette din olarak İslâm'dan bahsediliyor olsa idi, ayete “*Cibrîl hadisinde zikredilen zahirî amelleri boyun eğerek kabul ettik deyiniz*” şeklinde anlam verilmesi gerekmektedir. Münafıklardan bunu beklemek, onlar ile müslümanları eşitlemek demektir. Böyle bir iddiayı savunmanın sapıklık olduğu gayet açıktır.⁴⁷⁶

Nesefî iman ile İslâm'ın birbirinden farklı şeyler olduğunu ispatlamak için Cibrîl hadisini kullanmanın yanlış olduğunu kaydetmektedir. Bu konuda Nesefî'nin itirazı şu noktadadır: İman ile İslâm ayrı şeyler ise, biri öbüründen bağımsız olarak tasavvur

⁴⁷⁰ en-Nesefî, *Tebssiratü'l-Edille*, II, s. 818.

⁴⁷¹ et-Teğâbun 64/2.

⁴⁷² Âl-i İmran 3/85.

⁴⁷³ en-Nesefî, *Tebssiratü'l-Edille*, II, s. 819.

⁴⁷⁴ el-Hucurât 49/14.

⁴⁷⁵ Âl-i İmran 3/85.

⁴⁷⁶ en-Nesefî, *Tebssiratü'l-Edille*, II, s. 819.

edilebilmelidir. O halde, bir insan Cibrîl'in "İslâm nedir?" sorusuna Hz. Peygamber'in (a.s.) "şunları yerine getirmendir" dediği şeyleri yerine getirirse, bununla birlikte Cibrîl'in "İman nedir?" sorusuna Hz. Peygamber'in (a.s.) "şunları yerine getirmendir" dediği şeyleri yapmazsa, onun ahiretteki durumu nasıl olacak? O kimse, müslümanlara vaad edilen nimetleri elde edebilecek mi? Eğer bu soruya "Evet" diye cevap verilirse, o zaman kalbi ile tasdik edilmesi gereken şeylerin hepsini yalanlayan kimsenin cennetlik olduğu savunulmuş olur. Halbuki ayet⁴⁷⁷ ile sabittir ki, münafıkları cehennem ateşinin en aşağı tabakasındadırlar. O halde, onların iddiasının batıl olduğu ortaya çıkmaktadır. Eğer bu soruya "Hayır" diye cevap verilirse, bir kimsenin İslâm'ın şartlarını yerine getirip de, müslim olmaması nasıl tasavvur edilir. Yemek, içmek gibi fiilleri işleyen kimsenin o fiillerin sahibi olmaması düşünülemez. Bu durum taat, günah, iman, küfür, namaz ve oruç gibi fiiller için de geçerlidir. Demek ki, imansız İslâm ve İslâm'sız da iman düşünülemez.⁴⁷⁸

Nesefî, kendisine "Cibrîl hadisinin ne anlama geldiğini sorarlarsa?" diyerek, hadis tahlillerini detaylı bir şekilde sürdürmeye başlamadan önce, "Hadisin manasını açıklamaya biz sizden daha layık değiliz" sözlerini kullanarak, ehl-i hadis alimlerine gönderme yapmaktadır. Nesefî, iki farklı yoldan rivayet edilerek İbn Ömer'e (r.a.) ulaşan Cibrîl hadisinin ikisinde de, Cibrîl'in Hz. Peygamber'e (s.a.) ikinci olarak sorduğu soru "*Şerâiu'l-İslâm'ın*" (İslâm'ın ahkâmı) ne olduğudur. Hz. Peygamber (a.s.) de malum olduğu üzere "Namaz kılmak, zekat vermek, Ramazanda oruç tutmak ve haccetmek" şeklinde cevap vermiştir. Nesefî, Cibrîl hadisinin "İslâm'ın" değil de, "*Şerâiu'l-İslâm'ın*" ne olduğu sorulan versiyonunun, Ebu Hanîfe'nin ve İmam Mâtürîdî'nin eserlerinde de geçtiğini hatırlatmaktadır. Bunlardan yalnız İmam Mâtürîdî'de geçen aynı hadis, Hz. Ömer'den (r.a.) rivayet edilmektedir. Nesefî, iman ve İslâm'ın ne olduğunu anlatan meşhur Cibrîl hadisinde "İslâm" kelimesinin başındaki "şerâi'" kelimesinin bazı sebeplerden dolayı düşürülmüş olabileceğini belirtmektedir:⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ en-Nisâ 4/145.

⁴⁷⁸ en-Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 820.

⁴⁷⁹ en-Nesefî, *Tebsiratü'l-Edille*, II, s. 821.

- i. Cibrîl hadisinin farklı versiyonlarında *şerâi'* lafzına yer verilmesi, hadiste geçen tarifi İslâm'ın tarifi olmadığını, bilakis, müslümanların fiilleri ile ilgili hükümler olduğunu göstermektedir.
- ii. Bazı râviler bu lafzı işitmemiş olabilirler. Ravilerin işitmedikleri için bu lafzı eklememeleri, kasıtlı olarak eklemelerinden daha hayırlıdır.
- iii. Râvi, hadiste geçen İslâm kelimesinden, dinin hakikatı olan İslâm değil de, müslümanların fiilleri ile ilgili hükümler kastedildiğini herkesin anlayacağını düşündüğü için, *şerâi'* lafzını terk etmiş olabilir.
- iv. Muzâfi (tamlanan) gizlemek Arapların adetindedir. Bunun ile ilgili örnekleri ayetlerden⁴⁸⁰ de bulabiliriz. Cibrîl hadisinde de, durum aynıdır. “İslâm nedir?” sorusunun cevabında zikredilenlerin İslâm'ın hakikatte ne olduğu ile değil de, *şerâi'* (ahkam) ile ilgili olduğu herkes tarafından bilindiği için râvi, İslâm kelimesinin muzâfi (tamlanan) olan *şerâi'* lafzını zikretmeyi gerek duymamış olabilir.
- v. Bazı ayetlerde⁴⁸¹ iman lafzı zikredilerek, namaz ve buna benzer şeyler kastedildiği gibi, Cibrîl hadisinde de Hz. Peygamber (a.s.) İslâm kelimesini zikrederek, mecaz yolu ile *şerâi'yi* (ahkâm) kastetmiş olabilir.⁴⁸²

3.8. İmanın Yaratılmış Olup Olmaması

Neseî'nin, imanın yaratılması ile ilgili görüşü müphemdir. O, “Biz imanın yaratılmış (mahluk) veya yaratılmamış olduğunu söylemeyiz” dediği aynı paragrafta, imanın yaratılmış olduğunu açıklama temayülünü göstermiştir. Zira ona göre iman, Allah'ın yol göstermesi ile kulun kendi fiilidir. Çünkü kul iman ederken, dil ile ikrar, kalp ile tasdik etme fiilini yerine getirmiştir. Allah da ona doğru yolu göstermiştir.⁴⁸³

⁴⁸⁰ “*Bulduğumuz kent halkına sor*” ayetinin Arapçasında “*halkına*” kelimesi yoktur. Yani muzâf (tamlanan) sözcük düşürülmüştür. Çünkü cansız olan kentten değil de, o kentin halkından soru sorulacağı herkesçe malum olduğu için “*halk*” kelimesinin zikredilmesi gerek duyulmamıştır. Ayet için bkz. Yûsuf 12/82.

⁴⁸¹ el-Bakara 2/143.

⁴⁸² en-Neseî, *Tebîrâtü'l-Edille*, II, s. 822.

⁴⁸³ en-Neseî, *Bahrü'l-keîâm*, s. 65.

Nesefî, bu konu ile ilgili “iman Allah’tan kula mı, yoksa kuldun Allah’a doğru mudur?” şeklinde sorulan soruya şöyle cevap vermektedir: “İman, Allah’ın yol göstermesi ile kulun fiilidir. Tarif etme Allah’tan, bilme (marifet) ve tanıma ise kuldandır. Yol gösterme (hidâyet) Allah’tan, doğru yolu istemek (istihdâ) kuldandır. İkrâm ve armağan (i’tâ) Allah’tan, kabul etme ise kuldandır. Allah’tan olan şeyler mahluk değil, kuldun olan şeyler ise mahluktur.”⁴⁸⁴ Bu cevaptan iman, Allah ile kul arasında ortak bir şeymiş gibi anlaşılması muhtemeldir. Böyle bir yanlış anlamayı önlemek için Nesefî, konuyu açıklığa kavuşturmaktadır: “Allah’tan olan tarif, kulun kurtuluşuna sebebdir. Kul sonuç, Allah ise sebeptir. Sebep, sonuçtan farklı bir şeydir. Bu tıpkı abdestin, namazın sıhhatinin sebebi olmakla beraber, namazın bir parçası olmaması gibidir. Allah’tan olan tarif, müminin kalbine nurun verilmesidir. Bu da, müminin kurtuluşunun sebebidir. Müminin kalbindeki marifetin nuru, mahluktur. Çünkü, Allah dışındaki her şey mahluktur.”⁴⁸⁵

Kısacası, Nesefî’ye göre, Mu‘tezile’nin iddia ettiği gibi, *tarif* (Allah’ın bildirmesi) ile *marifetin* (kulun bilmesi/tanınması) ikisi de mahluk değildir. Mahluk olan sadece, marifettir. Yani kulun bilmesi ve tanınması mahluktur.⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ en-Nesefî, *Bahrü’l-keîâm*, s. 66.

⁴⁸⁵ en-Nesefî, *Bahrü’l-keîâm*, s. 67.

⁴⁸⁶ en-Nesefî, *Bahrü’l-keîâm*, s. 68.

SONUÇ

Nesefî, ehl-i sünnet kelâmında ölçüt haline gelen “*iman kalb ile tasdiktir*” ifadesinin tevârüsçüsü olmakdan çok daha ötesini başarabilmiş bir alimdir. Onun özellikle iman problemine yaklaşımlarının, hocası Mâtürîdî’den çok daha kuşatıcı ve berrak olduğunu görmekteyiz. Nesefî, iman tanımına tasdikten başka şeyleri (amel, ikrar, marifet) dahil etmenin ne kadar yanıltıcı olabileceğini, hiçbir kelâmcının eserinde göremeyeceğimiz kadar çok ve kendi içerisinden insicamlı deliller ile ispatlamaktadır. Nesefî’ye göre, imanın sözlükte tasdik anlamına gelmesi, onun tanımına tasdikten başka bir şey dahil edilemeyeceğinin en güçlü delildir. Cenâb-ı Hak, namaz, oruç gibi her bir amele ayrı bir isim verdiği gibi, Hz. Peygamber (a.s.) aracılığıyla insanlara gönderdiği haberi tasdik etmeye de “iman” ismini vermiştir. Bu sebeple, Hz. Peygamber’i (a.s.) Allah’tan getirdiği kesin olarak bilinen hususlarda “kalb ile tasdik etmek”, mümin adını almak için yeterlidir.

Nesefî, imanın sözlükte tasdik anlamına geldiğini ve bunun yanında sadece kalpte oluşan tasdik gerçeği tasdik (iman) olduğunu ispatlamak için, ayet ve hadislerden bolca örnek vermektedir. Ona göre iman, sadece kalpteki tasdike indirgenmesi çok önemlidir. Çünkü, iman mahiyetini oluşturacak unsurlar öyle şeylerdir ki, iman devamı onların devamına bağlı olacaktır. Yani iman tanımına girecek şeyler, zorla insandan sökülüp atılamayacak şeyler olmalıdır. Sözelimi, iman tanımına ameller dahil edildiğinde, amellerin terkinde veya unutulmasında, iman yok olması gerekmektedir. Aynı şekilde dil ile ikrarı iman tanımına dahil ettiğimizde, inkara zorlanan kimsede iman kalmaması gerekmektedir. Bundan dolayıdır ki Nesefî’ye göre ikrar, sadece kalpteki tasdik dışı vurmasıdır ve İslâm hukukunun uygulanabilir olmasının ön şartıdır. O halde, iman sadece kalp ile tasdikten ibarettir. Hz. Peygamber’e (a.s.) samimi olarak inanan herkes, mümindir.

İmanın tasdikten ibaret olduğunun ispatlanması ile birlikte, erken dönemlerden itibaren tartışıla gelen büyük günah işleyeninin dinî statüsü meselesi de çözüme kavuşmuş olacaktır. Nesefî'ye göre, mümin günahları helal saymamak şartı ile, nefesine hakim olmayarak büyük bir günah işledi ise, kâfir olmaz, mümin olarak kalır. Çünkü kâfir olunması için, küfür işlenmiş olmalıdır. Küfür ise, yalanlamak (inkâr etmek) demektir. Büyük günah işleyen mümin, Allah'ı inkar etmediği için tevbe etmeden ölse dahi mümindir. İmandan ancak ona girilen kapıdan çıkılır. Eğer mümin büyük günah işlerse, ya ahirette günahının ölçüsünde cezalandırıldıktan sonra, ya da Allah'ın fazlıyla veya şefaata mazhar olmak suretiyle cezalandırılmadan, eninde sonunda cennete girecektir. Nesefî, bu noktada yine Mu'tezile'nin, Hâricîyye'nin, Mürcie'nin ve Cebriyye'nin görüşlerini naklî/aklî deliller ile çürütmektedir. Nesefî'nin hasımlarının delillerini çürütmek için ortaya koyduğu argümanlar ise, onun "iman kalb ile tasdiktir" nazariyesinin temellerini daha da kuvvetli hale getirmektedir.

Bilgi (marifet) insanı tasdike götürebilir. Fakat bilginin kendisi kesinlikle iman değildir. Nesefî'nin de haklı olarak vurguladığı gibi: "Tasdikten yoksun marifet, iman değildir". Tabii ki, dindeki tasdik edilmesi gereken hususların herbiri birer bilgidir. Din, bize tevâtür yoluyla, bilgi şeklinde gelmiştir. Biz de onu ilk önce taklid yolu ile elde ediyoruz, sonrasında ise aklî deliller ile destekliyoruz. Bu bağlamda Nesefî, Cehmiyye'nin iman için sadece bilginin yeterli olduğu görüşünü detaylı bir şekilde çürütmüştür. Hz. Peygamber (s.a.) zamanında olduğu gibi, bizim içinde bulunduğumuz asırda da bildiği halde, inanmayan (tasdik etmeyen) insanlar vardır. Böyle bir gerçeklik ortada iken, bilginin kendi başına iman için yeterli olacağını söylemek abestir. Bilgi, sadece imana vesiledir. Bilinen şey, kalb ile tasdik edildiğinde ancak iman meydana gelmektedir.

İman bir bütündür, parçalanmaz. İman edilecek hususların ya hepsini doğrularız, ya da hiç birini doğrulamayız. İmanın artacağını veya eksileceğini düşünenler, genelde, imanı amellerin bütünü olarak düşünmektedirler. Bu da Nesefî'ye göre sakıncalı bir durumdur. Çünkü, insanlık hali üzere herkes her ameli her zaman yerine getiremeye bilir. Böyle bir durumda imanın aslına zarar gelmiş olacaktır. Dolayısıyla ameller kesinlikle imanın tanımına girmemelidir. İman, kalpte oluşan inançtır (tasdiktir). Bu tabii ki, amellerin önemsizleştirildiği anlamına gelmez. Bundan dolayı Nesefî, imanın mahiyet bakımından artıp eksilmeyeceğini fakat nuraniyet bakımından artıp eksilebileceğini

söylemektedir. Delillerin iyice araştırılarak, amellerin sürekli yerine getirilmesi ile iman kuvvetlenir. Fakat amellerin eksikliği veya hiç yerine getirilmemesi yüzünden asla kimse tekfir edilemez.

Bir kimse hâlihazırda mümin ise, kendisinden küfür sadır olmadıkça, her zaman mümindir. İnsan bir şeye kalbi ile inandıktan sonra, o şeyi inkâr etmediği müddetçe hep inanan olarak kalacaktır. Bu konuda şüphe duymamayı, Allah'ın nezdindeki ilme vakıf olmak gibi bir iddiaya indirgememeliyiz. Nesefti'ye göre, eğer Allah'ın ilmini baz alacaksak, şu anda hiç birimizin "Ben diriyim" demeye bile hakkı yoktur. Çünkü Allah'ın ilminde bizim doğumumuz, ölümümüz ve ahiretteki durumumuza dair her şeyin bilgisi mevcuttur. Bu sebeple, "Ben gerçek müminim" demenin hiçbir sakıncası yoktur.

Mukallidin imanını, be's ve ye's halindeki kimsenin imanına kıyas yaparak geçersiz saymak yanlıştır. Be's ve ye's halindeki kimsenin imanının geçersizliği konusunda ümmet kendi arasında hemfikirdir. Ayrıca be's ve ye's durumundaki bir kişide, baştan beri zaten tasdik yoktur, o ancak felakate uğradığında veya ahiret sahnesi ona görüldüğünde tasdik etmeye çalışmaktadır. Mukallidde ise tasdik, zaten baştan beri vardır. Tasdikin varlığı, kişinin mümin sayılmasının yegane sebebidir. Üstelik, mukallid azaptan korkarak tasdike meyil etmiş değildir, kendi hür iradesi ile iman etmiştir. Mukallid ile ilgili sorun olarak görülen şey ise, imanını aklî delillere dayandırmamasıdır. Bazı grupların iddia ettiği gibi, delil üzerine düşünerek, kendini kandırılmış olmaktan güvene (emâna) sokmadığı için mukallide, mümin isminin layık görülmemesi çok sıkıntılı bir durumdur. Mukallid, inkar etmediğine göre, kâfir konumunda görülemez. O halde geriye tek bir seçenek kalmaktadır. Yani mukallid, mümindir, imanı da geçerlidir. İşte Nesefti'nin bu konudaki tutumu belli ve nettir. İman kalp ile tasdikten olduktan sonra, mukallidin imanı geçerlidir.

Nesefti'ye göre, iman ile İslâm'ı farklı şeyler olarak görmek, ehl-i sünnet akaidine terstir. İman ile İslâm özde birdir. İmansız müslim düşünülemediği gibi, İslâm'sız mümin de düşünülemez. Özellikle, iman ve İslâm sözcüklerinin geçtiği ayet ve hadislerin, zahirine bağlı kalarak yorumlandığında ayrı şeylermiş gibi görünmesi gayet doğaldır. İman bir şeyin batını, İslâm ise onun zahiri gibi görünmektedir. Fakat böyle bir anlayış, kesinlikle doktrin haline getirilmemelidir. Çünkü iman ile İslâmı birbirinden ayırdığımızda, mümin olmayan müslim ve müslim olmayan mümin gibi iki farklı din kategori ortaya çıkmaktadır. Peki o zaman bunları mümin, kafir ve münafik

kategorilerinin hangisine yerleştireceğiz? Neseî de işte tam bu soruyu sormaktadır. Böyle sorunların önlenmesi için Neseî, konuyla ilgili ayet ve hadislerin tevil edilmesi gerektiğini savunmaktadır. İman ile İslâm hakikatte birdirler, sadece sözlük açısından farklıdırlar. Ehl-i sünnet itikadına uygun olan da budur.

Araştırmamızın başında da söylediğimiz gibi biz, Ebü'l-Mu'în en-Neseî'nin "iman" doktrinini ana hatları ile ortaya koymaya çalıştık. Neseî bize, İslâm dininin iman sınırlarını tespit etmede yardımcı olacak epey ipucu sunmaktadır. Bu bağlamda bizim elde ettiğimiz kanaatlere göre, İslâm dininin iman sınırları kesinlikle dar değildir. Görülüyor ki, Neseî kendi zamanındaki tekfir söylemlerinden epey bir rahatsızdır. Bu tekfir söylemlerinin temel yanılması, bizim günümüzde de izlerini görebileceğimiz gibi, amel ile imanın aynı şeyler olarak görülmesidir. Zaten bundan dolayı Neseî de bütün gayretini, amel ile imanı birbirinden ayırma yoğunlaştırmıştır. Buradan kesinlikle Neseî'nin ameli önemsizleştirdiği anlaşılmamalıdır. Neseî'ye göre amel, iman olmazsa olmaz sonucudur. İmanı kuvvetlendiren ve nurlandıran şeydir. Buna rağmen Kur'an'a ve sünnete en uygun olan, amelin iman mahiyetine dahil edilmemesidir. Sonuç olarak denilebilir ki, Neseî'nin iman anlayışı, günümüzde iman-amel münasebeti ile ilgili baş gösteren çeşitli sorunlara çözüm olabilecek niteliktedir.

KAYNAKLAR

- Abdlbki, Muhammed Fad. *Tafsilu yti 'l-Kur 'n*. ev. Bekir Karlığa. İstanbul: Şamil Yayınevi, 2008.
- Ahmed b. İbrhim b. İ, *Tavzihu 'l-makasid ve tashihu 'l-kav 'id fi Şerhi Kasdeti 'l-mm İbni 'l-Kayyim*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1986.
- Allport, Gordon W. *The Individual And His Religion*. London: Constable Publishers, 1951.
- Alper, Hly. *İmanın Psikolojik Yapısı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Armaner, Ned. *Din Psikolojisine Giriş - Cilt 1*. Ankara: Ayyıldız Matbası, 1980.
- Atik, Kemal. *İlm Kavramlar*. Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, 1997.
- Aydın, Mehmet. "Hristiyanlık". DİA. XVII. s. 345.
- Bardakoğlu, Ali. *İlm Kavramlar*. Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, 1997.
- Beyzzde, Ahmed Efendi. *el-Usl 'l-münife li 'l-mm Ebi Hanife*. ev. İlyas Çelebi (İstanbul: M. . İhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Bezzr, Ebu Bekir Ahmed. Müsned. Thk. Mahfzurrahmn Zeynullah. I- XVIII. Medine: Mektbet'l-ulm ve 'l-hikem, 2009.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelam*. İstanbul: Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık, 2017.
- Buhr, Eb Abdullah Muhammed b. İsmil. *Shihu 'l-Buhr (el-Cmi 'u 's-Sahh) I-VIII*, İstanbul, 1401/1981.
- Clark, Walter Houston. *The Psychology Of Religion*. New York: The Macmillan Company, 1968.

- Cürcâni, Seyyid Şerif. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1983.
- Cürcâni, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf (3 Cilt)*. Çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhtevâ Değerlendirmesi*. MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi. 1997-1998. sayı 5-6. s. 255-276.
- Ebu Hanîfe, Nu'man b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Âlim ve'l-Müteallim (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri)*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Ebu Hanîfe, Nu'man b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Fıkhu'l-Ebsat (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri)*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Ebu Hanîfe, Nu'man b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Fıkhu'l-Ekber (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri)*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Ebu Hanîfe, Nu'man b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Vasiyye (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri)*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Ebu Hanîfe, Nu'man b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *Risâletü Ebî Hanife (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri)*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*. Çev. Sıbgatullah Kaya. İstanbul: Yeni Şafak Gazetesinin Kültür Armağanı, 2004.
- Egemen, Bedi Ziya. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952.
- el- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher. *Tehzîbü'l-luga*. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2001.
- el-Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *et-Temhîd*. Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkıyye, 1957.
- el-Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd*. Kahire: Mektebetü's-sakafe'd-diniyye, 2009.

- el-Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *'Akîdetü'n-Nizâmiyye*. Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1992.
- el-Cüveynî, İmâmül-Harameyn. *el-İrşâd ilâ kavâti'i'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd*. Çev. Adnan Bülent Baloğlu ve Sabri Yılmaz ve Mehmet İlhan ve Faruk Sancar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Bişr İshâk b. Sâlim. *el-Lüma' fî'r-red 'alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida'*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1955.
- el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Bişr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn Ve İhtilâfû'l-Musallîn*. Çev. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan b. İsmâîl b. Bişr İshâk b. Sâlim. *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*. Kahire: Daru'l-Ensar, 1397.
- el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Kitabu'l-lüma' fî'r-red 'alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida'*. Thk. Hammude Gurabe. Londra: 1955.
- el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *el-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet*. Çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.
- el-Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâü Ulûmi'd-Dîn I-VI*. Beyrut: Daru'l Marife, 1431.
- el-Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İlcâmü'l-avam 'an 'ilmi'l-keâm*. Lübnan: Darü'l-Minhac, 2017.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili (2 Cilt)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindi. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. Thk. Mecdî Bâsellûm. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindi. *Kitâbü't-tevhîd*. Çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- el-Pezdevî, Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Usûlü'd-dîn*. Çev. Şerefeddin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1988.

Encyclopaedia Britannica. 1972:7. "Faith"

en-Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Bahrü'l-kelâm*. Thk. Muhammed es-Seyyid el-Bersici. Amman: Darü'l-feth li'd-dirasat ve'n-neşr, 2014.

en-Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Kitâbü't-Tevhîd li-Kavâidi't-Tevhîd*. Çev. Hülya Alper. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

en-Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tebssiratü'l-Edille*. I-II. Thk. Claude Salame. Dimeşk: Institut Français De Damas, 1990-1993.

er-Râgıb, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: Daru'l-Kalem, 1412/1992.

er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Muhassal*. Çev. Eşref Altaş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Me'âlimü Usûli'd-Din*. Çev. Muhammet Altaytaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

es-Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, Çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşeri Başkanlığı Yayınları, 1995.

es-Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *el-Kifâye fi'l-hidâye*. Thk. Muhammed Aruçi. Beyrut: Dar İbn Hazm, 2014.

es-Sâlimî, Ebû Şekûr. *et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd*. Thk. Ömer Türkmen. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

es-Semerkandî, Ebû Seleme. *Cümelü Usûli'd-din*. Çev. Ahmet Saim Kılavuz. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.

eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihal*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.

et-Taftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*. Thk. Ali Kemal. Beyrut: Daru İhyai't-Türsai'l-Arabiyye, 2014.

- et-Teftâzânî, Sa‘düddin Mes‘ûd b. Ömer. *Makâsıdu’l-Kelâm fî ‘Akâidi’l-İslam*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- et-Tehânevî, Muhammed A‘lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. *Keşşâfü ıstılâhâti’l-fünûn ve’l-ulûm*. Thk. Ali Dehruç. Lübnân: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Fazlur Rahman. *İslam*. Çev. Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Gardet Louis. “*İslam*”. The Encyclopaedia of Islam – New Edition. Leiden: 1971. III. 1170.
- Gölcük, Şerafeddin. *İsimler ve Hükümler Yönünden İman ve İslâm Kavramları*. Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi. 2 (1977). s. 187-199
- Gölcük, Şerefettin. “*Hayyât, Ebü’l-Hüseyn*”. DİA. XVII. s. 103-105.
- Harman, Ömer Faruk. *Yahudilik ve Hıristiyanlıkta İman Anlayışı*. “Hayatın Anlamı İman”. Kuran Çalışmaları Vakfı Sempozyum Dizisi-3. edt. Murat Sülün. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- İbn Ebu Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Kitâbü’l-musannef fi’l-ehâdîs ve’l-âsâr*. Thk. Kemal Yusuf el-Hût. I-VII. Riyad: Mektebetü’r-rüşd, 1409/1989.
- İbn Fûrek, Ebü’l Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Mücerredü Makalâti’ş-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş‘arî*. Thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dârü’l-meşrik, 1987.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâl ve’n-Nihal – 3 Cilt*. Çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî. *İlmu’l-Kelâm*. Thk. Ahmed Hicazî es-Saka. Kahire: el-Mekteb el-Sakafî, 1989.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*. I-II. Neş. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul. 1981.
- İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü’l-‘Arab*. Beyrut: Dâru Sâdr, 1414.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Mecmûu Fetâvâ*. VII. Thk. Amir Cezzar ve Enver Baz. Beyrut: Darü’l-Vefa, 1997.

- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. Çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.
- İzutsu. *Toshihiko Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*. Çev. Selâhattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- Kadı Abdülcebbar. *el-Muhtasar fî Usûli'd-Din*. Çev. Murat Memiş. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* (2 Cilt). Çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Karacoşkun, Mustafa Doğan. *Din Psikolojisi*. edt. Mustafa Doğan Karacoşkun. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Kaya, Mahmut. *Tasavvur*. DİA. XL. s. 126.
- Kayıklık, Hasan. *Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe*. AÜİFD XLVI (2005), sayı I.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *İman-Küfür Sınırı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.
- Kırca, Celal. *İslâmî Kavramlar*. Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, 1997.
- Köse, Ali “İman”, DİA, XXII, s. 214.
Kur'an-ı Kerim Meâli. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Kutlu, Sönmez. “Kerrâmiyye”. DİA. XXV. s. 294-296.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2002.
- Macdonald, C. B. “İman”. Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967. I-V.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîh-u Müslim*. I-V. Neş. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul. 1985.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* (6 Cilt). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünen-i Nesâî*. Thk. Sıdkî Cemîl el-Attâr. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1425/2005.
- Özcan, Hanifi. *Epistemolojik Açıdan İman*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Sırrı Paşa. *Nakdü'l-keîâm fi akâidi'l-İslâm*. İstanbul: Mekteb-i Sanayî Matbaası, 1310.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. DİA. XXII. s. 213.
- Sobieroj, Florian. “Mu‘tezile ve Tasavvuf”. Çev. Salih Çift. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1 (2001). s. 273-296.
- Taşınar, Halil. *İman ve İslâm Terimlerine Kur’an ve Tefsir Bağlamında Bir Bakış*. Diyanet İlmi Dergisi 40/4 (2004). s. 7-30.
- Temel İslam Ansiklopedisi (1-8 Cilt). ed. Tuncay Başoğlu. “İman”. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları – İSAM Yayınları, 2019.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. I-V, İstanbul, 1401/1981.
- Topaloğlu, Bekir ve İlyas Çelebi. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Topaloğlu, Bekir. *Emâlî Şerhi*. İstanbul: M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Watt, Montgomery. “İslâm Kelâmında İman Kavramı”. Çev. Süleyman Akkuş. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11 (2005): s. 85-95.
- Yavuz, Kerim. “Din”. DİA. IX. s. 341.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Âmentü”. DİA. III. s. 28-30.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İbn Kayyim el-Cevziyye”. DİA. XX. s. 123-127.
- Ислам – краткий справочник. “Иман”. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1986.
- Этимологический словарь Русского языка (В четырех томах). ред. Б. А. Ларин. Москва: Прогресс, 1986.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Eziz	AKAYEV	
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	Arapça	İngilizce	
ve Düzeyi	İyi	İyi	
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	1998	2002	Bayramaly 5. Okul
Lisans	2014	2019	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2019	2022	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Doktora			
Çalıştığı Kurum/lar	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı	
1.			
2.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayımlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
	Tarih	03/08/2022	
	İmza		
	Adı Soyadı	Eziz AKAYEV	

